

સા. જી. રજીસ્ટ્રેશન ઓફિસ ઇનામી ભાષણ નં. ૧૬

જુદા જુદા તાવ, તેનાં ચિહ્ન અને ઉપાય.

—◆—◆—◆— Reg. No. 158

ભાષણ કર્તા,

ડા. ચુનીલાલ ગોવિંદલાલ ચુકર.

અમદાવાદ.

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર,

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી,

હીરાલાલ ત્રીલોચનદાસ પારેખ, બી. એ.,

આસિ. સેક્રેટરી, અમદાવાદ.

અમદાવાદ—સલામોસ રોડ,

બી ડાવમંડ બ્યુગિલી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં

પરીખ દેવીદાસ હમનલાલે છાપ્યું.

સત ૧૯૨૨.

સં. ૧૯૭૮.

આવૃત્તિ પહેલી.

પત ૧૫૦૦.

ફિમલ ચાર આના.

૯૯૨૯

ગુજરાત વિધાનીક ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ

૬૬૨૬

ક્ર. ૪૨૪

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાયિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૮૮-૨૮૦ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ જુદા જુદા ભાગ

વિષય ૬ : ૪૪૪

જુદા જુદા તાવ, તેનાં ચિહ્ન અને ઉપાય.

તાવનું સામાન્ય વર્ણન.

આપણે શ્વાસોચ્છ્વાસ લેઈએ છીએ, અને આપણામાં જીવ છે, સાં સુધી શરીરમાં ગરમી રહે છે. શરીરની અંદરના લોહીમાં અને તંતુઓમાં થતા રસાયણીક ફેરફારને લેઈને, આ ગરમી થાય છે. શરીરની સામાન્ય ગરમી 99° - 100° થી 101° - 102° હોય છે. શરીરની ગરમી વધે છે, ત્યારે તાવ આવ્યો એમ કહેવાય છે.

તાવ આવે છે ત્યારે રક્તાશય વધારે જોરથી કામ કરે છે, નાડી વેગથી ચાલે છે, થુંક ઓછું થાય છે, તૃષ્ણા લાગે છે. કેટલાક તાવમાં પરસેવો વધે છે, અને કેટલાકમાં ઓછો થાય છે. પેશાબ ઘેરો લાગ્યે અગર કાળો થાય છે. માથાનો દુઃખાવો થાય છે. જઠરાગ્નિ મંદ થાય છે. દસ્ત કપ્પજ થાય છે અગર વધારે થાય છે. સ્નાયુઓ શિથિલ થાય છે. હાથ પગમાં ત્રાડ થાય છે. કેટલીક વાર તાવની ગરમીને લીધે નાના બાળકોને અગર ઉશ્કેરાઈ જાય તેવાં માણસોને આંચકી આવે છે.

દર્દનું જોર અને દર્દીની સ્થિતિ નક્કી કરવામાં શરીરની ગરમી કેટલી છે, તે જાણવાની જરૂર છે, જેથી કરીને વ્યાધિમાં જરૂર પડે ત્યારે શરીરની ગરમી માપવામાં આવે છે. શરીરને હાથ લગાડવાથી, શરીરની ગરમીની અટકળ થાય છે, અને શરીર ઉપર પસીનો હોય છે ત્યારે આ અટકળ ખરી પડતી નથી. શરીરની ગરમી માપવા સારૂ કાચની નળી આવે છે, જેને થર્મોમીટર કહે છે, આ નળીની મદદથી શરીરની ગરમી (તાવ) કેટલી છે તે માપી શકાય છે. સામાન્ય રીતે આ નળી દર્દીની બગલ, ગળું, કે મોઢામાં મૂકવામાં આવે છે. વ્યાધિસ્તની ગરમી જોઈએ તે કરતાં વધારે છે કે ઓછી છે તે તેની ડીઝીના પ્રમાણમાં નીચે મુજબ નક્કી કરવામાં આવેલ છે. આ ડીઝી ફેરનહિટનાં ધોરણને અનુસરીને છે:-

૯૨° થી ૯૫° સુધી ભયભરેલી શિતળતા. (ઝોમો)

૯૫° થી ૯૬°-૮ સુધી સાધારણ શિતળતા.

૯૬°-૮ થી ૯૭°-૪ સુધી જોષએ તે કરતાં ઓછી ઉષ્ણતા.

૯૭°-૪ થી ૯૮°-૪ સુધી જોષએ તેટલી ઉષ્ણતા. (નોર્મલ.)

૯૮°-૨ થી ૧૦૦°-૪ સુધી જોષએ તે કરતાં વધારે ઉષ્ણતા(તાવ).

૧૦૦°-૪ થી ૧૦૧°-૪ સુધી સાધારણ તાવ.

૧૦૧°-૪ થી ૧૦૩° સુધી સહેજ વધારે તાવ.

૧૦૩°— થી ૧૦૫°—સુધી સખ્ત તાવ.

૧૦૫°— થી ૧૦૬°—સુધી વધારે સખ્ત તાવ.

૧૦૬°— થી ૧૦૭ અગર વધારે, પ્રાણઘાતક તાવ (ધણું કરીને).

તાવના સામાન્ય રીતે ત્રણ મુખ્ય વર્ગ પાડી શકાય: ૧. જરી, ૨. ચઢઉતરનો અને ૩. શિતજ્વર.

જરી તાવ એક સરખો હોઈ ચોવીસ કલાકમાં ૧ાા ડીગ્રીનો ૧૨૬ ખતાવે છે. ચઢ ઉતરનો તાવ ચોવીસ કલાકમાં બે અગર તેથી વધુ ડીગ્રીનો ૧૨૬ ખતાવે છે. શિતજ્વર ચોવીસ કલાકમાં એક વખત ઉતરી જાય છે.

અનાદિ કાળથી તાવ આવવાનાં કારણો સમ્યન્ધિ વિવિધ અનુમાનો થયા કરે છે. આ અનુમાનો કાળની ગતિના ફેરફાર અને જ્ઞાનના વધતા જતા ફેલાવા અને પ્રયાસથી બદલાતાં જાય છે અને જશે. આર્ય વૈદક ક્ષે, વાત અને પિત્ત આ ત્રણ રસનેજ રોગનાં કારણો માને છે. આ ત્રણમાંથી એકની ન્યૂનાધિક્તાથી તાવ આવે છે, જ્યારે યૂનાની હકીમો ચાર રસની ન્યૂનાધિક્તા માને છે. પાશ્ચાત્ય દાકતરોએ આ સમ્યન્ધિ વધુ શોધખોળ કરી છે. પ્રથમ તે લોકોનું એવું માનવું હતું કે શરીરની અંદર થતા રસાયણીક ફેરફારને લેધને તાવ વિગેરે રોગ પેદા થાય છે, અને લો-હીની અસ્વચ્છતા એ તાવનું બાહ્ય લક્ષણ છે. અધુના, તેમ માનવામાં આવતું નથી. પરંતુ જે કારણને લીધે જ્વરનું બીજ રોપાય છે તેને રોગનું વિષ કહે છે. આ વિષની સાથે સૂક્ષ્મ જંતુઓને ઘણોજ નિકટનો સમ્યન્ધ હોય છે, કેમકે અમુક ચેપી રોગમાં અમુક પ્રકારનાં જંતુઓ લોહી, બલ-

ગમ, શ્લેષ્મ વિગેરેમાં માલૂમ પડે છે. આ જંતુઓ અમુક સંજોગોમાં પોતાની મેળે વૃદ્ધિ પામે છે, તેમજ હવાની મારફત એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે ઉડે છે અને રોગ ફેલાવે છે. આ જંતુઓને પરિપક્વ થવાને વખત લાગે છે. જુદા જુદા જંતુઓને પરિપક્વ થતાં વધારે ઓછો વખત લાગે છે. આ વખત દરમિયાનમાં તે જંતુઓ પોપણુ લેધને દર્દીની સામે ટક્કર ઝીલે છે. આ વખતને પોપણુ કાળ અગર ગુમાવસ્થા (Incubation period) કહે છે. શરીરમાં આ જંતુઓ દાખલ થઈ તંતુઓનો નાશ કરી પોપણુ મેળવે છે અને આના આધારે તાવના ભિન્ન ભિન્ન પ્રકાર પાડી શકાય. તાવમાં ઉપરના કારણોને વધુ ઉત્તેજન આપનાર તરીકે ટાઢ, તડકો, શરદી, અજીર્ણ, ગંદકી, અને હવા વિગેરે છે.

તાવના પ્રકાર:—

૧. ફૂટી નિકળતા તાવ.
૨. ચેપી તાવ.
૩. મેલેરીઆ તાવ.
૪. રક્તદોષજન્ય તાવ.

૧. ફૂટી નિકળતા તાવ.

આ તાવમાં સામાન્ય રીતે લાંબા વખત સુધી તાવ આવે છે. ત્યાર પછી ચામડી ઉપર ફોલા અગર ચાંદાં જણાય છે. આ રોગનાં ૩૫ જુદાં જુદાં હોય છે. પણ તેમનું સામાન્ય કારણ એક છે. તે સઘળા શરીરમાં એક જાતના ઝેરી તત્વના પ્રવેશને લેધને ઉત્પન્ન થાય છે. શરૂઆતમાં રોગ ગુપ્ત રહે છે. અને ધીરે ધીરે ઝેરી તત્વનું જોર શરીરમાં વધતું જાય છે, તેમ તેમ લોહીનો ખિગાડ થાય છે, અને દર્દીની સ્થિતિમાં ફેરફાર થાય છે. આ પ્રમાણે ગતિ ચાલ્યા પછી રોગનાં બાહ્ય ચિન્હો જણાય છે. શરીર ઉપર ગડગુમડ, ફોલા, ચાંદાં વિગેરે નિકળે છે. ત્યાર પછી તેમાંથી પડ અગર લોહી નિકળે છે. પડ અગર લોહી, તેનું ઝેર બહાર નિકળી, દર્દીની માવજત કરનાર અગર તેના સમાગમમાં આવનારના શરીરમાં સહેજમાં દાખલ થઈ દર્દી લાચુ પડે છે. આ રોગની બરાબર ચિકિત્સા થાય અને તેમનાં ઝેરી તત્વોનો નાશ થાય તો તે દર્દી પુનઃ તેજ માણસને લાચુ

પડતું નથી. પરંતુ તે ઝેરી તત્વનો નાશ કરવામાં ન આવે તો તે રોગ ફેલાય છે. આમાં કેટલાક રૂધિરાભિસરણની મંદ ગતિથી થાય છે. અને કેટલાક એકજ સમયે અથવા પ્રસંગોપાત શરીરના જુદા જુદા અવયવો ઉપર પોતાની માઠી અસર ફેલાવે છે. આ તાવમાં બળીઆ, ઝોરી, અછબડા અને સીંદુરીઓ તાવ એમનો સમાવેશ થાય છે.

બળીઆ, ઝોરી, અછબડાનો ઉપદ્રવ હિન્દુસ્થાનમાં ઘણું ભાગે થાય છે. આ દર્દ એક જાતના દૈવી કોપથી થાય છે એમ ધારવામાં આવે છે અને આવા વહેમથી આ રોગની બરાબર દવા કરવામાં આવતી નથી. જેના લીધે હજારો માણસોનો ભોગ લેવાઈ જાય છે. ચાલુ જમાનામાં આ વહેમમાં કાંઈક ફેરફાર થયો છે અને ઝોરી જેવા દર્દમાં દવા કરવાને બાધ ગણવામાં આવતો નથી. જેથી કરીને આ દર્દને લેધને થતાં મરણનું પ્રમાણ કમી થાય છે. સિંદુરીઓ તાવ હિન્દુસ્થાનમાં જણાતો નથી. આ વ્યાધિ ઘણુંખરું યુરોપખંડમાં થાય છે. શરીરમાં ઝેરી જંતુઓ પ્રવેશ થયા પછી આ સઘળા વ્યાધિઓનાં આલ્લ લક્ષણ દેખાય છે. આ વ્યાધિયો પહેલાં છટા છવાયા થાય છે, ત્યાર પછી એકદમ જોશમાં ફાટી નિકળે છે.

૧. બળીઆ.

આ રોગને શીળી, શિતળા, સંયટ, બળીઆ વિગેરે કહે છે. આ ફાટી નિકળતું ચેપી દર્દ છે. આ રોગ એક બીજાના ચેપથી વધારે ફેલાય છે. ચેપદારો આ રોગનો એક દેશમાં પ્રવેશ થયા પછી તે ત્યાં ફેલાય છે. આ ઉપદ્રવનો ફેલાવો એટલો બધો વધી ગયો છે કે તેને લીધે દેશના દેશ ઉજ્જડ થઈ ગયા છે. બીજા રોગની માફક આ રોગ પણ પ્રથમ હલકાં પ્રાણીઓમાં થાય છે. અને તેમની સાથે સહવાસમાં આવનાર માણસને તે ચેપ લાગુ પડવાથી આ દર્દ માણસમાં ફેલાય છે. આ રોગનો ચેપ સખ્ત છે, અને ગમે તે કાળે, ગમે તેટલે દૂર તેનો ચેપ લાગે છે, અને તે ફેલાય છે. આ રોગ વાસ આવવાથી માલુમ પડે છે અને તે વખતે તેનો ચેપ લાગવાનો વધારે ભય રહે છે. દર્દીના શ્વાસોચ્છ્વાસથી

આસપાસની હવા ઝેરી બને છે, અને તે હવા જેના શ્વાસમાં જાય છે તેને પણ રોગ લાગુ પડે છે.

પ્રથમ જણાવી ગયા કે બીજા રોગની માફક આ રોગ પણ પ્રથમ હલકા પ્રાણીઓમાં થાય છે. તેમ આ રોગ પ્રથમ ગાયોને લાગુ પડેલો અને ત્યાર પછી તેનો ચેપ માણસને લાગુ પડવાથી હજારો બંદકે લાખો માણસો તેના ભોગ થઈ પડેલા. આ દર્દ ગરીબ ચામડીવાળાને ઘણુંજ બચાંકર રીતે લાગુ પડે છે. ઇ. સ. ૧૭૯૬ માં ડૉ. જોનરે મનુષ્યોને શીળીના રોગમાંથી બચાવવા સારૂ ગાયના આંચળમાંથી ચેપ લેઈને મનુષ્યોને શીળી કાઢવાનો ઉપાય શોધી કાઢ્યો. આ અખતરો અજમાવ્યા પછી, આ રોગથી થતાં મરણનું પ્રમાણ કમી થતું ગયું, અને જેમ જેમ આ ચેપની સારી અસર જણાતી ગઈ, તેમ તેમ બગીચાનો ચેપ મૂકાવવાનું લોકો સમજ્યા. અને છેવટ નામદાર સરકારે શીળીનો ચેપ મૂકાવવાનું ફરજિયાત કર્યું, આ ફરજિયાતીને લીધે આ રોગનું જોર ઘણુંજ નરમ પડ્યું.

શીળી કઢાવવાથી આખી જાંદગીમાં બગીચા ન નિકળે એમ નથી. પરંતુ, કદાચ નિકળે, તો તે ઘણાજ ઓછા જોશમાં અને તેનાથી મૃત્યુનો ભય ઓછો થાય છે. શીળીની રસી મૂકવાની શોધ પછીથી આ રોગ ઓટલો બધો કામુમાં આવી ગયો છે કે યુરોપમાં શીળીનાં ચાહાંવાળો માણસ ભાગ્યેજ જોવામાં આવે છે અને હિંદુસ્થાનમાં પણ તેમજ છે.

આ રોગની બે જાતિ છે:

૧. વિમુક્ત અને ૨. સંયુક્ત. વિમુક્ત જાતિમાં ફોક્ષાઓ ઓછા અને છૂટા છૂટા નિકળે છે, તેમજ તે ગણી શકાય તેવા હોય છે. આ જાત નરમ ગણાય છે. સંયુક્તમાં ફોક્ષાઓ અસંખ્ય હોય છે, અને એક બીજાની સાથે મળી ગએલા હોય છે. જેથી કરીને તેમની આકૃતિ પણ સમજી શકાતી નથી. આ જાત ભયંકર ગણાય છે. આ જાતમાં દર્દીને અસહ્ય પીડા થાય છે. આ જાતમાં શરીરના બીજા કોઈ ભાગ કરતાં મ્હોડા ઉપર ફોક્ષાઓનો ભરાવ પુષ્કળ હોય છે.

આ રોગની ચાર અવસ્થા હોય છે:

૧. શરીરમાં ઝેર પ્રવેશ કરે ત્યાર પછી બાર દિવસ=ગુભાવસ્થા.
૨. ગુભાવસ્થા પૂર્ણ થયા પછી બે દિવસ=આલ્પાવસ્થા.
૩. રોગના બહાર પડ્યા પછી નવ દિવસમાં ફેલા ભરાય છે તે=પકવાવસ્થા અને,
૪. ફેલા ભરાઈ રહ્યા પછી તે સૂકાઈ જાય છે અને દાગ ખરી પડે છે તે=અંતિમાવસ્થા.

લક્ષણ:—શરૂઆતમાં માથાનો સખ્ત દુખાવો થાય છે, આંખો બળે છે, શરીર કસમોડા નાખે છે, ઘેન રહે છે, ચ્હોરા લાલચોળ થાય છે, પીડમાં અને કેડમાં ચસકા આવે છે, પેટમાં ગોળાવળે છે, ઉલટી થાય છે, તાવ ૧૦૪°થી ૧૦૬° સુધી આવે છે. તાવ આવ્યા પછી ત્રીજે દિવસે ફેલા જણાય છે, આ ફેલા ઘણું ખરું રવિવાર, મંગળવાર કે શુક્રવારે દેખાય છે. ફેલા રંગે લાલ હોય છે અને ચામડીમાં ખુંચે છે. દાણા પ્રથમ મ્હોંડા ઉપર અને ત્યારબાદ હાથના કાંડા ઉપર, પછી ગરદન ઉપર અને છાતી ઉપર જણાય છે. ધીમે ધીમે આખા શરીર ઉપર નિકળે છે. મ્હોંડાના ગદોશમાં અને દાંતના પહેડામાં પણ માલુમ પડે છે જેથી કરીને મ્હોંડાં સુથ્ર આવે છે. મ્હોંડાંથી પાણી નિકળે છે. ઉધરસ થાય છે. સાદ બેસી જાય છે. આ પ્રથમ દાણાના રૂપમાં જણાઈ આડમે દિવસે ફેલા જેવા થાય છે. દાણા વધારે હોય છે અને ભરાતા હોય છે ત્યારે જે ભાગ ઉપર તે હોય છે તે ભાગ સુથ્ર આવે છે. દાણા મધ્ય ભાગે ખાડાવાલા હોય છે. અને આગળ પાછળ ગુલાખી વર્તુળ હોય છે. દાણા નિકળ્યા પછી તાવ નરમ પડે છે. ફેલાઓ ફૂટી જાય છે અને પછી કરમાઈ સૂકાઈ જાય છે. દર્દી સારી સ્થિતિમાં હોય તો ચાર પાંચ દિવસમાં કરમાએલા ફેલાઓનાં ભીંગડાં (દાળ) ઉખડી જાય છે. દાળ ખરી પડ્યા પછી તે જગ્યાએ લાલ જાંબુડીઆ રંગનાં ચાંદાં પડે છે. ઘણું ખરું આ ચાંદાં બે માસમાં જતાં રહે છે. અને કેટલીકવાર આ ચાંદાં હંમેશને માટે રહે છે.

ઉપાય:—શરીર ઉપર ચળ આવતી હોય તો કાર્બોલાઇડ વેસેલાઇન,

હેઝીલીન સ્ત્રો, માખણ વિગેરે ઠંડા પદાર્થ લગાડવા. બાળકોને ફાક્ષાઓ ખંજવાળવા દેવા નહિ અને તેને સાફ તેમને ઉનું કરેલું ધી, માખણ કે સ્નિગ્ધ મલમ લગાડવો. આંખો ગરમ પાણીથી સાફ કરવી. તાવ વધુ હોય તો વાદળીથી શરીરને સાફ કરવું. દસ્ત સાફ લાવવા સાફ જીલાબ આપવો. તાવ ઉતારવા સાફ પરશેવો થાય તેવી સામાન્ય દવા આપવી. ખોરાકમાં દૂધ આપવું. દર્દીને સારા હવા ઉગ્મશવાળા ઓરડામાં રાખવો. તેના સમાગમમાં બહુ માણસને આવવા દેવા નહિ. તેમજ સમાગમમાં આવનાર માણસને સાવચેતીના ઉપાય લેવા સૂચવવું, જેવાકે:-ગરમ પાણીથી શરીર સાફ કરવું, કોગળા કરવા, કપડાં બદલવાં વગેરે.

અટકાવવાના ઉપાય:-આ રોગ અટકાવવાના ઉપાય તરીકે બળીઆની રસી મૂકાવવી એજ ઉત્તમ છે. કેટલાકને એવો મત છે કે શીળી કઢાવવાથી તુકશાન છે પરન્તુ, આ વહેમ ખોટો છે. અને જ્યારથી શીળી કઢવાની રીત દાખલ થઇ ત્યારથી આ રોગનું જોર નરમ પડ્યું છે. વળી, પ્રથમ બચ્ચાંઓનો ચેપ લેઇને શીળી કઢવામાં આવતા હતા. અને આનાં પરિણામ જોઇએ તેવાં સંતોષકારક નહિ આવવાથી હાલ તે રૂઢીમાં ફેરફાર કર્યો છે. ચેપ બેલગામમાં તૈયાર કરવામાં આવે છે અને તે હિન્દુસ્થાનમાં પૂરો પાડવામાં આવે છે અને તેની રસી મૂકવામાં આવે છે. જ્યારે આ રોગ ચાલતો હોય ત્યારે બળીઆની રસી મૂકવાથી રોગ થવાનો સમ્ભવ રહેતો નથી.

બળીઆ કઢવા સાફ કેટલેક ઠેકાણે શરજીઆત કાયદો થયો છે. અને બાળકોને બાર માસની અંદર બળીઆ કઢાવવાનો હૂકમ કઢવામાં આવેલો છે. તે પ્રમાણે નહિ વર્તનારના ઉપર કાયદેસર કામ ચલાવવામાં આવે છે. આ કાયદાને લેઇને રોગનો ફેલાવો અટક્યો છે.

બળીઆ કઢાવવાનો વખત જૂદા જૂદા સંયોગોને લીધે એક સરખો હોતો નથી. પરન્તુ, સામાન્ય રીતે બે માસથી ચાર માસની અંદરના બાળકને કઢાવવા સારા છે, કારણ કે તે વખતે બાળકને દરદ કમી થાય છે. તેમજ ચેપને બાળક ખંજવાળી નાંખતું નથી. તનદુસ્ત બાળકને વહેલા બળીઆ ટંકાવવા એ સાફ છે. વરસાદની મોસમમાં બળીયા કઢાવવા સારા નથી.

૨ આરી.

આ ચેપી રોગ છે. આ દર્દમાં ચાલુ તાવ આવે છે અને તેની સાથે સળેખમ થાય છે. શરીર ઉપર ગુલાબી રંગનાં ધાબાં પડે છે. આ રોગ બાળકોને થાય છે. કુટુમ્બમાં આ રોગ એક બાળકને લાગુ પડ્યો હોય તો તે કુટુમ્બમાં બીજાં અચ્ચાંએની પણ લાગુ પડે છે.

લક્ષણ:—દર્દ ધીમે ધીમે વધે છે. આશરે દશથી ચૌદ દિવસ સુધી લંબાય છે. શરૂઆતમાં તાવ આવે છે. સળેખમ થાય છે. આંખો સૂજી આવે છે છીંકા આવે છે. આંખમાંથી તથા નાકમાંથી પાણી નિકળે છે. ગળું સૂજી આવે છે. અવાજ ખોખરો થાય છે. કોઈ કોઈ વખત ઝાડા તથા ડિલ્ટી થાય છે. કોઈ કોઈ વખતે તાણુ પણ આવે છે. તાવ આવ્યા પછી ચોવીસ કલાકમાં ઉતરી જાય છે અને ત્યાર પછી બીજો કે ત્રીજો દિવસે તાવ આવે છે. અને દાણા દેખાયા પછી ધીમે ધીમે ઉતરી જાય છે. દાણા પ્રથમ ચહેરા ઉપર દેખાય છે ત્યાર પછી ગરદન અને છાતી ઉપર જણાય છે. ત્યારબાદ આખા શરીર ઉપર માલુમ પડે છે. દાણા લાલાશ પડતા અને અર્ધચંદ્રાકાર હોય છે. દાણા વધારે તેમ દર્દને જલદીથી સારા થવાની આશા રહે છે. દાણા દેખાયા પછી ત્રણ દિવસમાં પૂરેપૂરા દેખાય છે અને ત્યારપછી તેનું જોર નરમ પડે છે. જે ક્રમમાં તે દેખાય છે તે ક્રમમાં કરમાય છે અને બીંગડા વળી ખરી પડે છે. દાણા સૂકાય છે, તે વખતે કોઈ કોઈ દર્દને ઝાડા, મરડો, ઉધરસ વિગેરે થાય છે. દાણાનો રંગ કાળો જાંબુડીઓ હોય તો તે ભયસ્પ્યક છે. ગળામાં સોજો, સસણી, ફેશાનો સોજો, આ ચિન્હો ભયંકર છે. આ ઉપદ્રવ ચાલતો હોય ત્યારે પાંચ અગર છ દિવસ અગાઉ પડજીલી અને તાળવા ઉપર લાલ દાણા નિકળે છે, જે ઉપરથી આ રોગ લાગુ પડશે એમ સમજી શકાય છે.

ઉપાય:—આ રોગનો ઉપાય જલદી કરવો તે સાઈ છે કારણ કે એકજ કુટુમ્બમાં આ રોગ લાગુ પડ્યો તો તે કુટુમ્બમાં બીજા બાળકોને પણ આ દર્દ લાગુ પડે છે. આ દર્દ મટી ગયા પછી, શરીરમાંથી તેના જંતુઓનો નાશ થયો છે કે નહિ તે પણ જાણવાની જરૂર છે. કારણ કે

દાણા ખરી પડયા પછી આ રોગના જાંતુઓ શરીરમાં રહે છે અને તે રોગીને તેમજ ખીજને તેના ઝેરની અસર દાખવે છે. આ દર્દ મટયા પછી પણ અચ્ચાઓને સામાન્ય રીતે ૧૦૦° તાવ રહે છે. આ તાવની દરકાર ન કરવામાં આવે તો આંખોનું સુજ્ઞ આવવું, ખીલ, બહેરાપણું, કાનમાંથી પડતું વહેવું, ગળાનો સોજો અને ઉધરસ વિગેરે દર્દ લાગુ પડે છે.

તાવ વધારે હોય તો ઠંડા પાણીથી દર્દીને સ્પર્શ કરવો, ચળ આવતી હોય તો વેસેલાઇન (કાર્બોલાઇઝડ) હેઝેલીન રેનો, માખણ, સ્નિગ્ધ મલમલો ઉપયોગ કરવો. સળેખમ, ઉધરસ સાફ કપ છૂટે તેવી દવા આપવી (સીરપ ટોલુ. વાઇનમ ઇપિકેક). કદાચ દાણા ખરાબર ન નિકળતા હોય, છાતીનો વરમ હોય તો, દર્દીને તેના પગ રાઇના પાણીમાં પાંચથી દશ મીનીટ બોળાવવા. ગ્લાઇકો થાઇમોલાઇન, લાઇસોલ વિગેરે જાંતુધ્વજ દવાઓથી મ્હોડું સાફ કરવું, કેગળા કરાવવા તથા છાતીનો કે ફેફસાનો વરમ હોય તો અળસીની પોટીસનો શેક કરવો.

આ દર્દમાં આરામ અને માવજત એ જરૂરનાં છે. ઓરી નિકળે કે તુરંતજ દર્દીને આરામ આપવો. દર્દીની ચામડી સ્વચ્છ રાખવી. બિછાતું એવી જગ્યાએ રાખવું કે દર્દીને ઠંડી ન લાગે. આ રોગવાળો દર્દી જે ઓરડામાં સુતેલો હોય તેજ ઓરડામાં અથવા બિછાનામાં કોઇ તન્દુરસ્ત બાળકને સુવાડવામાં આવે તો તેને પણ તે રોગ લાગુ પડે છે. આ રોગ આટલો બધો એપી હોવાથી આ રોગીના સમાગમમાં આવનાર માણસોએ સ્વચ્છ રહેવું તેમજ જાંતુધ્વજ દવાઓથી મ્હોડું સાફ રાખવું. આવા રોગીઓને અલગ રાખવા, નિશાળમાં આ રોગ લાગુ પડ્યો હોય ત્યારે તેને અટકાવવા સારૂ વિદ્યાર્થીઓને પોતપોતાને ઘેર મોકલવા, તે રોગને અટકાવવાને બદલે રોગનો ફેલાવો વધારે છે, માટે તેમ નહિ થવા દેવું.

૩ અછબડા.

આ રોગ હલકો હોતો એપી છે. બાળકોને આ રોગ થાય છે. શિતળાથી આ રોગ જુદો છે. તેનું વિષ શરીરમાં દાખલ થયા પછી ૧૨ થી ૧૯ દિવસમાં પરિપક્વ થાય છે.

લક્ષણ:—આ રોગમાં એકાદ બે દિવસ થોડો તાવ આવે છે. શરીર લાલ થાય છે અને ખીજે કે ત્રીજે દિવસે છાતી, ખભા, પીઠ અને પેટ પર છૂટા છવાયા લાલ દાણા દેખાય છે. એકાદ બે દિવસમાં આ દાણામાં પાણી ભરાઈ આવે છે. દાણા મધ્યમાં અણીદાર હોય છે. દાણા ઘણું ખરું ચહેરા ઉપર દેખાતા નથી. શીળીની માફક આ દાણામાં પડે થતું નથી. એક અઠવાડીયામાં દાણા સૂકાઈ, કરમાઈ, બીંગડા વળી જઈ દાણો ઉખડી જાય છે. શીળીની માફક આ દાણાના ચાકાં પડતાં નથી. કેટલીક વખત તાવ ઓછો હોય છે, અને તેથી આ દર્દની જાણ પડતી નથી.

ઉપાય:—શીળી, ઓરીની માફક આ રોગમાં પણ લોડો દવા કરતા નથી. ખણજ ઓછી કરવા સાફ સ્નિગ્ધ મલમ વાપરવો. પેટ સાફ લાવવા સાફ જીલાય આપવો. તાવ સાફ સામાન્ય ઉપાય કરવા. દર્દીને સ્વચ્છ અને હવા ઉજળવાલી જગ્યામાં રાખવો. ખોરાક હલકો અને સાદો મુખ્યત્વે કરીને દૂધનો આપવો.

૪ સીંદુરીઆ તાવ.

આ ચેપી તાવ છે. તાવ આવ્યા પછી શરીર ઉપર બે ત્રણ દિવસે લાલ ચકામાં જણાય છે. ગળું સૂજી આવે છે. પેશાબ ઓછો થાય છે. પેટમાં અસહ્ય પીડા થાય છે. આ તાવ હિન્દુસ્થાનમાં જણાતો નથી. યુરોપખંડમાં આ તાવનો ઉપદ્રવ ઘણો ચાલે છે. આ તાવ બચ્ચાઓને લાગુ પડે છે. પાંચ વર્ષના બાળકોને આ વ્યાધિ લાગુ પડવાનો વધારે સમ્ભવ છે. આ રોગ એકજ વખત લાગુ પડે છે. આ રોગ ઘણોજ ચેપી છે. આ રોગના જંતુઓ એટલા બધા ચીકણા છે કે તેઓ સૂક્ષ્મ હોવાથી સહેલાઈથી કપડાંને ચોંટી જાય છે અને તે કપડાંનો ઉપયોગ કરનારને રોગ લાગુ પડે છે. આ પ્રમાણે રોગ ફેલાય છે. આ રોગ પ્રથમ અરબ-સ્તાનમાંથી શરૂ થયો હતો.

લક્ષણ:—આ રોગના ત્રણ પ્રકાર છે:—૧ સાદો, ૨ સખ્ત, ૩ વિષમ.

સાદા પ્રકારમાં સહેજ તાવ આવે છે, લાલ ચકામાં દેખાય છે અને જીભ પ્રથમ ઘોળા હોઈ લાલ થાય છે.

સખ્ત પ્રકારમાં તાવ વધારે હોય છે. ચોવીસ કલાકમાં તાવ વધી જાય છે. ચકામાં લાલ હોય છે. ગળામાં ચાંદી પડે છે.

વિષમ પ્રકારમાં તાવ ઘણો હોય છે અને મગજમાં વિકાર થાય છે. આંખોમાં ઘેન રહે છે, જીભ લાલ હોઈ કીરમજી રંગ જેવી થાય છે. મોંમાંથી લાળ પડે છે.

આ દર્દ પાંચથી છ દિવસ ચાલે છે. સહેજ તાવ અગર કંપારી આવી દર્દ શરૂ થાય છે. ઉપકા અગર ઉલટી આવે છે. શરૂઆતથી ગળામાં સહેજ સહાજ દુઃખાવો જણાય છે. તાવ આવ્યા પછી અડતાલીસ કલાકમાં છાતી ઉપર લાલ ચકામાં જણાય છે. આ ચકામાંને દબાવીએ તો લાલ રંગ જણાતો નથી, પણ દબાવું ભેદી લીધા પછી તેનો રંગ જણાય છે. ચકામાં સૂકાઈ, છોડાં ખરી પડે છે. બળીઆ અને સીંદૂરીઆ તાવમાં લાલ રંગનાં દાણા હોય છે, પરંતુ ફેર એટલો છે કે સીંદૂરીઆ તાવમાં ચકામાં નિકળતા પહેલાં, પીઠમાં, માથામાં અને ગળામાં દુઃખાવો થાય છે. બ્યારે બળીઆમાં શરીર લાલ જણાય છે.

ઉપાય:—આ બચકર ચેપી તાવની અંદર શરૂઆતમાં તાવનું જોર ઓછું હોવાથી, દવા નહિં કરવી એ ભૂલ છે. આ ભૂલના પરિણામે ઘણાં બચકર પરિણામો આવે છે. સુસ્તી, શરીરનું ઠંડાપણું વિગેરે માલૂમ પડે તો કેમ્ફરાઈન ઓઈલની ત્વચા ઘાટે પીચકારી મારવી. તાવની સામાન્ય દવા આપવી. ગળાનો સોજો ઓછો કરવા કલોરેટ ઓફ પોટાસના કોગળા કરાવવા. દર્દીને ચળ આવતી હોય તો કાર્બોલીક પાણીથી કે ઘોળા ચામડી ઉખડતી હોય તે વખતે સોડાના પાણીથી નવરાવવો.

દર્દીને જૂદા ઓરડામાં રાખવો. જેથી કુટુમ્બના માણસોને તેનો ચેપ લાગે નહિ. દર્દીના સમાગમમાં આવનારે ફોર્મલીનથી પોતાના હાથ યગ ઘોવા તથા કોગળા કરાવવા, તેમજ કપડાં ઉપર પણ તે છાંટવું.

કૂટી નિકળતા તાવ અને તેનો ચેપ કેટલી વખત સુધી રહે છે
તે વિગેરે ખતાવનાર કોષ્ટક.

રોગનું નામ	કેટલા દિવસમાં ચિન્હ જણાય છે.	કેટલી મુદત સુધી ચિન્હ રહે છે.	ચેપ લાગવાનો સમ્ભવ કેટલી મુદત.	ચિન્હો.	આરો દેખાય છે.	રોગની મુદત.	સ્માર્કર્સ.
બળીઆ.	૧૨ થી ૧૪ દિવસ.	૧૦ થી ૨૮ દિવસ.	તમામ ભીંગડા ખરી જતાં સુધી.	ગુલાબી રંગના ફોડલા.	તાવના બીજે દિવસે અગર ૨૪ કલાકે.	સાત દિવસ.	
ઝોરી.	૧૦ થી ૧૪ દિવસ.	૧૦ થી ૧૪ દિવસ.	૪૨ મટી ભીંગડા મટી ત્યાં સુધી.	મચ્છરના ડાંગેવા.	તાવના પછી ચોથે દિવસે અથવા ૭૨ કલાક પછી.	૧૦ થી ૧૨ દિવસ.	
અછબડા.	૧૨ થી ૧૭ દિવસ.	૧ થી ૧૪ દિવસ.	તમામ ભીંગડા ખરી જતાં સુધી.	સાતા ફોડલા.	તાવના ત્રીજે દિવસે અગર ૪૮ કલાક પછી.	૧૪ થી ૨૧ દિવસ.	
સિંદુરીઆ તાવ.	૪ થી ૬ દિવસ.	૧ થી ૫ દિવસ.	"	લાલ ચકામાં.	તાવ પછી ૪૮ કલાકે.	૮ થી ૯ દિવસ.	

૨ ચેપી તાવ.

ચેપ એટલે એક માણસના શરીરમાંનું રોગી ઝેર બીજાને લાગુ પડે તે. ચેપી રોગ નાના યુવ જંતુઓ અથવા પોરાના વધવાથી થાય છે. જંતુઓ એટલા બધા ઝીણા હોય છે કે સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રથીજ તે જોઈ શકાય છે. દરેક રોગના જંતુઓ જુદા જુદા હોય છે. દરેક જંતુમાંથી તેની જાતના જંતુઓ ઉત્પન્ન થાય છે. તાવના એક જંતુમાંથી ચોવીસ કલાકમાં ૨૦૦૦૦ થી ૨૫૦૦૦ જંતુઓ ઉત્પન્ન થાય છે. દરેક ચેપી રોગના જંતુઓ માણસના શરીરની અંદર દોહી, અને છીદ્ર વાટે શરીરમાં દાખલ થઈ પોતાની સંખ્યાનો વધારો કરે છે. ત્યાર પછી રોગનાં ચિન્હો જણાય છે. પછી દર્દીના શરીરમાંથી શ્વાસ વાટે, ચામડીમાંથી અથવા મળ-મૂત્ર દ્વારા રોગના જંતુઓ બહાર નિકળે છે, અને તેની અસર બીજા માણસોને થાય છે. અગર તો હવા, પાણી, કપડાં, માખી, ગિલાડાં, કુતરાં વિગેરેમાં આ જંતુઓ દાખલ થાય છે અને હેવટ શ્વાસવાટે બીજા મનુષ્યોના શરીરમાં દાખલ થાય છે. અગર ખોરાક મારજત દાખલ થાય છે, અને રોગ ફેલાવે છે.

કેટલાક જંતુઓ સંજીવન શરીરની બહાર રહીને પૃથ્વીની હવામાંથી પોપણ મેળવીને અગર સડતી વસ્તુઓમાંથી પોપણ મેળવી શરીરમાં દાખલ થયા પછી રોગ ઉત્પન્ન કરે છે. આને ઉડતો ચેપી (Infection) રોગ કહે છે.

કેટલાક જંતુઓ માત્ર રોગવાળા શરીરની અંદર જ રહીને પરિપક્વ થાય છે અને તે સ્પર્શ કરવાથી અથવા ઉડીને ફેલાય છે. તેને સ્પર્શજન્ય (Contagion) કહે છે.

કેટલાક જંતુઓ રોગીના શરીરમાં પરિપક્વ થયા પછી બહારના સડતા પદાર્થોમાં જઈને વધારે પરિપક્વ થાય છે અને વૃદ્ધિ પામે છે. આથી સ્પર્શદ્વારા અગર ઉડીને સાજા માણસને વળગીને રોગ ઉત્પન્ન કરે છે. આને ઉડતો સ્પર્શચેપ (Contagious Infection) કહે છે.

૧ ટાઇફસ.

ટાઇફસ એપી તાવ છે. આ તાવને જારી જવર, ચૌદ દિવસનો તાવ, જેઠલ તાવ કહે છે. આ તાવ હિન્દુસ્થાનમાં ઓછા પ્રમાણમાં માલૂમ પડે છે. ગંદકી, કોહાણુ, દુર્ગંધવાળી હવા, ઘણા માણસોનો જમાવ, તુરંગ, ગરીબ લોકો રહેતા હોય અને જ્યાં આગળ સ્વચ્છ હવાની અવર જવર ન હોય તેવા કારણોથી આ રોગ ઉદ્ભવે છે. ગામ પરગામની મુસા-શરી કરનારને જુદા જુદા સ્થળોના પાણી પીવાથી પણ આ રોગ લાગુ પડે છે.

પુરૂષ, સ્ત્રી તેમજ બાળકને આ રોગ એક સરખી રીતે લાગુ પડે છે. જેમ બળ વધારે તેમ રોગનું પરિણામ ભયંકર. આ ઉપદ્રવ એકાએક ડાટી નિકળે છે. આ દરદનું જોર બેથી ત્રણ અઠવાડીયાં રહે છે અને તાવ ચૌદ દિવસ રહે છે. જેથી કરીને ‘ચૌદ દિવસનો તાવ,’ એવું નામ પણ આ રોગને આપવામાં આવ્યું છે. દુકાળ પડે છે ત્યારે, દેશ પરદેશની લઠાઈ ચાલતી હોય, અને ઘણા માણસોનો જમાવ થયો હોય ત્યારે આ ઉપદ્રવ એકાએક ડાટી નિકળે છે. આ તાવના જંતુઓ ઘણાજ એપી છે. અસ્વચ્છ હવા, ગંદકી, મેલાં કપડાં આ રોગને ઘણાંજ અનુકૂળ છે. આ રોગના જંતુઓ શ્વાસોચ્છ્વાસ અને સ્પર્શવાસમાંથી બહાર નિકળે છે. આ રોગના દર્દીના સમાગમમાં આવનારને શ્વાસદારા કે પ્રસ્વેદના સ્પર્શથી રોગના જંતુઓ લાગુ પડી રોગ થાય છે.

લક્ષણ:—તાવની સાથે દર્દીની શક્તિ મંદ પડી જાય છે—હાથ પગ ચુંથાય છે. કપાળ ઉપર સખ્ત દુઃખાવો થાય છે. આખું શરીર બળે છે. ઉંઘ આવતી નથી, નાડી વેગથી ચાલે છે, જીભ ઘોળી અને સુકી પડી જાય છે. પેસાળ થોડો અને લાલ હોય છે. લવરી થાય છે. દર્દી એકદમ ઝબકી ઉઠે છે. ખરાબ સ્વપ્નાં આવે છે. દિવસ કરતાં રાત્રે દુઃખાવો વધારે થાય છે. દર્દી પથારીમાં ચત્તો પડી રહે છે. ચહેરો સુસ્ત અને ઉદાસી જણાય છે. દાંત તથા ઓછ ઉપર છાલાં વળે છે. કાનમાં બહેરાશ આવી જાય છે. સ્વભાવ ચીડીઓ થાય છે ઘેન રહે છે સન્નિપાત થાય છે. ઝાડા થાય છે અને ઝાડાનો રંગ પીળાશ પડતો હોય છે. નાડીના ધબકારા

૧૪૦ એક મિનિટમાં થાય છે. નાડીનો વેગ ધીમે ધીમે બાર દિવસ સુધી વધતો જાય છે. તાવ વધારેમાં વધારે ચારથી પાંચ દિવસમાં જણાય છે. અને તેરથી સત્તર દિવસમાં ધીમે ધીમે ઉતરવા માંડે છે.

શરીર ઉપર ગુલાબી રંગના દાણા દેખાય છે. આ દાણા તાવ આવ્યા પછી પાંચથી આઠ દિવસની અંદર દેખાય છે. દાણા અનિયમિત હોય છે અને જૂદે જૂદે ઠેકાણે દેખાય છે. દાણા પ્રથમ કાંડાના પાછલા ભાગ ઉપર જણાય છે. મ્હોડા અગર ગરદન ઉપર ક્વચિત્ જ માલૂમ પડે છે. આ રોગમાં વાસ એક મુખ્ય ચિન્હ છે. આ રોગનો વાસ એવો ખરાબ હોય છે કે તેની સારવાર કરનાર કુશળ આયાઓ, અગર દાકતરો, આ રોગને વાસ ઉપરથીજ પારખી શકે છે. આ રોગના જન્તુઓ પોતાનું ઝેર શરીરની નસોદ્ધારા ફેલાવે છે અને તેથી દર્દી તન્દ્રા અગર ઘેનમાં રહે છે. આ કારણથી આ તાવને ઘેનનો તાવ પણ કહે છે. મગજમાં ઘમઘમાટ, કાનમાં ઘોંઘાટ અને સુસ્તી એ આ રોગનાં મુખ્ય લક્ષણો છે. દર્દી એકી ટશે એકજ ચીજ કે વસ્તુ ઉપર જોયા કરે છે. ઝાડો, પેશાબ, પણ એમને એમ થાય છે અને દર્દીને તેનું ભાન રહેતું નથી.

શરૂઆતથી પુષ્કળ ઘેન, આંખોના ડોળાનું સંકોચપણું, મ્હોં તથા અવયવોનું ખેંચાવું, ગભરાએલો ચહેરો, અતિસાર, તાવ ૧૦૬° થી વધારે, અનિયમિત નાડી, આ ચિન્હો ગંભીર છે. આ રોગના ઝેરી જન્તુઓ શરીરમાં દાખલ થયા પછી તેના ઝેરના પ્રમાણમાં થોડા ક્લાકથી બાર દિવસમાં બહાર નિકળે છે. તાવ ૧૦૪° સુધી હોય છે અને ચૌદમે દિવસે વધારેમાં વધારે તાવ હોય છે. તાવ સવારે ઓછો હોય છે અને જો ધીમે ધીમે ઉતરે તો દર્દીને આરામ થશે એવી આશા રખાય છે. બીજા અઠવાડીયામાં ખરાબ વાસ નિકળે છે અને આ વાસ દ્વારા રોગના ઝેરી જન્તુઓ ફેલાય છે.

ઉપાય:—આ રોગનો જોશ ઓછો પાડવા અગર એકદમ મટાડવાની રામબાણુ દવા નથી. મુખ્ય ઉપાય દર્દીનું બળ સાચવવાનો છે. દર્દી અશક્ત થયો હોય, નાડી અનિયમિત હોય તો તેને કાર્ડિએક્ટોનીક્સ

જેવાં કે ડીછટેલીસ, સ્ટ્રોફિન્થસ, આન્ડી વિગેરે આપવું. પેશાબ ખરાબર થતો ન હોય તો સળી મૂકી પેશાબ કરાવવો. દસ્તાની કબજાઆત હોય તો દિવેલ આપવું. ઘેન હોય અગર તાવ પુષ્કળ હોય તો માથે ખરફ મૂકવો અગર કોલનવોટરનો ઉપયોગ કરવો. બકવાટ હોય, જીંઘ ન આવતી હોય તો અશીણ અગર ઓમાઇડ આપવાં, કે ત્વચા દ્વારા મોર-શીઆની પીચકારી મારવી. તાવ પુષ્કળ હોય તો શરીર ઉપર ઠંડા પાણીની સ્પંજ કરવી.

દર્દીને સારી હવા ઉગ્મસ વાળી જગ્યામાં રાખવો અને હવા ઠંડી પણ બેજ વાળી હોવી ન જોઈએ. ગીચ વસ્તી હોય અગર આ રોગના દર્દી હોય ત્યાંથી દર્દીઓને દૂર રાખવા. દર્દીના શરીરના કપડાં તેમજ બિછાના, આદર, વિગેરે વખતો વખત બદલતા રહેવું. દર્દીને વખતો વખત પાસું ફેરવાવવું, કારણ દર્દી અશક્ત થઈ જાય છે અને જો એકજ પાસે ઘણો વખત સુઈ રહે છે તો પાડાં પડવાનો સમ્ભવ રહે છે. રોગની શરૂઆતથી અને ચામડી સુકી અને ગરમ હોય ત્યારે દર્દીને ઠંડા પાણીએ ભિંજવેલાં કપડાંમાં લપેટવો. દર્દીને નિયમિત વખતે દૂધ, કાંજ આપવાં, દર્દીને અને તેમ એકાંત અને શાંત જગ્યામાં રાખવો. દર્દીના આગળ બહુ ગરબડાટ કરવો નહિ, દર્દીથી અવાજ ન સહન થતો હોય તો તેના કાનમાં રૂનાં પુમડાં મૂકવાં.

આ તાવ એપી છે તેથી દર્દીની પાસે ઘણા માણસોની આવજાવ થવા દેવી નહિ. દર્દીને ખુફી હવા ઉગ્મસ વાળી જગ્યામાં રાખવો. દર્દીના ઝાડામાં ચુનો, બ્લીચીંગ પાઉડર, કાર્બોલીક એસીડ કે બીજી જંતુધ્વન દવાઓમાં નાંખી તે દાટી દેવાં અગર ઘણેજ દૂર નાંખી દેવાં. દર્દીના કપડાં પણ જંતુધ્વન દવામાં નાંખી બોળી નાંખવાં અને તે અલગ રાખવાં.

દર્દીને ખોરાકમાં દૂધ, કાંજ, એરોરટ, જવનું પાણી, મગનું પાણી, ભાત આપવાં તેમજ ફળફલાદિ આપવા.

આ રોગ અટકાવવા સાઝ:—૧. દર્દીને અલગ રાખવો. દર્દીની સારવાર કરનારા માણસોએ પોતાનાં કપડાં જંતુહારક દવા નાંખી ઘોષ

નાંખવા તેમજ સાજા માણસોના સહવાસમાં બહુ આવવું નહિ. ૨ ખુલ્લા હવા ઉભાશવાળું મકાન રાખવું. ૩ અતિશય માણસોનો જમાવ થવા દેવો નહિ. ૪ ભૂખમરો બહુ ન થવા દેવો; ને આરોગ્યના નિયમ પાળવા.

૨. ટાઇફોઇડ.

આ એપી તાવ છે. તેને એન્ટેરીક, ગેસ્ટ્રીક, અગર એકવીસ દિવસનો તાવ કહે છે. આ તાવ ચાર અઠવાડીયાં સુધી રહે છે. આ જવરનું ઝેર એક અઠવાડીઆથી ત્રણ અઠવાડીયાં સુધી ગુપ્તાવસ્થામાં રહે છે. આ તાવ બચ્ચાંઓને અને ૪૫ થી ૫૦ વર્ષની ઉપરના માણસોને કવચિત્ જ થાય છે. ધણુખંડ ૫ થી ૧૫ વર્ષની વયમાં ૮૭ ટકા અને ૧૫ થી ૩૦ વર્ષમાં ૨૭ ટકા, આ રોગ લાગુ પડે છે. આ રોગના ઝેરી જંતુઓ દર્દીના મળમાં હોય છે અને મળ મારફત કુવા, નદી, તલાવ વિગેરે પાણી પીવાના જળાશયમાં ખેંચાઈ જાય છે. ત્યારબાદ આવા જળાશયમાંથી પીવાના પાણીનો ઉપયોગ કરવામાં આવતાં તે મારફત આ જંતુઓ શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે અગર મળ-મૂત્રનાં વાસણુ સ્વચ્છ નહિં હોવાથી આ જંતુઓ સ્વચ્છ હવાની સાથે મલી જાય છે અને તે હવા શ્વાસ દ્વારા શરીરમાં જવાથી રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. આ રોગ ગ્રીષ્મ અને પાનખર ઋતુ (આગસ્ટથી નવેમ્બર) માં થાય છે.

આ રોગના જંતુઓ દૂધ દ્વારા પણ શરીરમાં દાખલ થાય છે. દૂધમાં પાણીનો ભેગ કરવામાં આવે છે અને પાણી ખરાબ (જંતુવાળું) હોવાથી ભેગસેળવાળા દૂધનો ઉપયોગ કરવાથી આ રોગ થાય છે. વળી દૂઝતાં જનાવરો રાખવામાં આવે છે તે જગાએ ગટરો હોય છે અને આ ગટરોમાં ઝેરી જંતુઓ હોય છે. આ જંતુઓ હવાની સાથે મલી જઈ દૂધમાં પ્રવેશ કરે છે. દૂધની માફક બાઈસક્રિમથી પણ આ રોગ થાય છે. આ રોગની મુખ્ય અસર મળાશય ઉપર થાય છે. આ રોગના જંતુઓનું નામ 'એસીલસ ટાઇફોઇડસ' છે. આ જંતુઓ ડોક્ટર ઇમિર્થે શોધી કાઢ્યા હતા. આ જંતુઓ ઠંડીમાં રહે છે. મુખ્યત્વે કરીને બરફમાં ત્રણ મહિના રહી શકે છે, પીવાના પાણીમાં આ જંતુઓ ૮૦ દિવસ સુધી રહે

છે. આ જન્તુઓ દર્દીના લોહી, મળ, મૂત્ર, આંતરડાની ગ્રંથી (Mesenteric glands) માં માલૂમ પડે છે. દર્દીના પેશાબમાં ત્રીજે અઠવાડીએ આ જન્તુઓ માલૂમ પડે છે.

લક્ષણો:—આ રોગમાં શરીર ઉપર કેટલીક વખતે ગુલાબી ધાબાં દેખાય છે. આ ધાબાં છાતી, પેટ અને પેદુ ઉપર નિકળે છે. નબળાઈ, માથાનો દુખાવો, પેદુનો દુખાવો અને તાવ એ આ દર્દીનાં મુખ્ય ચિન્હ છે. ઝાડો અગર મરડો કે ઝાડામાં લોહી પડે છે. ઝાડો સંકેદ પીળો અને ચીકાશ પડતો હોય છે અને દુર્ગંધ યુક્ત હોય છે. તાવની શરૂઆતથી ચોથે અઠવાડીએ તાવ નરમ પડે છે. શરીર અશક્ત થાય છે. શરૂઆતમાં તાવ આગળ બેસી રહેવાનું મન થાય છે. શરીરમાં કંપારી આવે છે. પીઠમાં દુખાવો થાય છે. ઉબકા અગર ઉલટી આવે છે. જીભ ઉપર ઘોળી છારી વળે છે, જીભ સુકાય છે, અને કાતરા પડે છે. નાડી ઉતાવળી ચાલે છે. ઉંઘ બરાબર આવતી નથી. શ્વાસોચ્છ્વાસમાં દુર્ગંધ જણાય છે. ગળામાં દુખાવો થાય છે. માથાનો દુખાવો પણ સખ્ત હોય છે.

તાવ ધીમે ધીમે વધે છે અને રોગનું શુભ કે અશુભ પરિણામ તાવના ઉપર વિશેષ આધાર રાખે છે. તાવ સવારે ઓછો હોય છે અને ધીમે ધીમે રાત સુધી વધે છે. રાતના તાવ સખ્ત હોય અને સવારમાં તાવ ઉતરી જતો હોય તો તે એક સારું ચિન્હ છે. તાવ પ્રથમના અઠવાડીયામાં ૧૦૩° થી ૧૦૫° થાય છે. રાતના થેન રહે છે. બેચેની અને નાડીનો વેગ વધારે થાય છે. પાણીનો શોષ પડે છે. પેદુના જમણા ભાગમાં (Right I liac Fossa) ગડગડાટ અને દુખાવો થાય છે. પહેલા અઠવાડીયાની આખરે બરોલ વધે છે. અને ગુલાબી રંગના દાણા દેખાય છે. આ દાણા ગોળ હોય છે. જે જગાએ નિકળ્યા હોય તે જગાએ દાખવાથી દાણા દેખાતા બંધ થાય છે. અને દબાણુ લેઈ લેતાં પાછા દેખાય છે. દાણા નિકળ્યા પછી ૩ થી ૪ દિવસ રહે છે. ટાક્રિસમાં પણ આવા દાણા નિકળે છે. પરન્તુ, તે દાણાને ત્રણ દિવસ પછી દબાવીએ તો તે દેખાતા બંધ થતા નથી.

બીજા અડવાડીયામાં અશક્તિ વિશેષ, શરીરની કૃપતા, ઝાડા પાંચથી ૭ થાય છે. ઝાડા બાસવાળા અને પીળાશ પડતા માટી જેવા હોય છે. કોઈ કોઈ વાર તેમાં કણા (Dabris) હોય છે. તાવ ચઢ ઉતરતો થાય છે. સવારમાં ઓછો હોય છે અને પછી બપોરે તાવ વધે છે. આ અડવાડીયામાં તાવ ચઢ ઉતરતો થાય છે એટલે રીમીટન્ટ ટાઇપનો થાય છે અને સવાર સાંજમાં એકથી બે ડીગ્રીનો ફરક પડે છે.

ત્રીજી અડવાડીયું:—શરીરની નબળાઈ વિશેષ હોય છે. દર્દી ઘણું ખૂં બિહાનામાં ચત્તો પડી રહે છે. શુભ તદ્દન સુકાય છે. તાવ ધીમે ધીમે ઓછો થાય છે અને મન્ટરમીટન્ટ ટાઇપનો થાય છે. એટલે સવારમાં ૯૮° થી ૯૯° સુધી રહે છે. જ્યારે સ્કાંજે ૧૦૧° સુધી થાય છે. આ અડવાડીઆથી દર્દીને આરામ થતો આવે છે અને ઘણું ખરાં ચિન્હો ધીમે ધીમે ઓછાં થાય છે.

ચોથું અડવાડીયું:—તાવ નોર્મલ ૯૮° થી ૯૯°-૪ થાય છે. ઝાડો બંધ થાય છે, શુભ સાફ થવા માંડે છે અને દર્દીને શરીરમાં સ્ફૂર્તિ આવે છે.

ઘણું ખૂં બીજા અડવાડીઆના અંતમાં અને ત્રીજા અડવાડીઆની શરૂઆતમાં આ રોગ ઘણોજ બચકર હોય છે, અને તે દરમિયાન મરણ પણ થાય છે. આ વખતે થતાં ચિન્હોને શરૂઆતનાં ચિન્હો સાથે કાંઈ સમ્યન્ધ હોતો નથી. નાકમાંથી અગર ઝાડા વાટે લોહી પડવું, અગર છાતીમાંથી બળખા મારફતે લોહી પડવું: એ બચકર છે. કોઈ કોઈ વખત અતિશય લોહી પડવાથી ઝોખો આવી માણસ મરણ દરમિયાન થાય છે. દર્દીના પેટમાં એકાએક પીડા અને તાવનું બીજા અડવાડીએ એકદમ એક સરખું વધવું આ પણ બચકરેયું છે. આ રોગની સાથે મુંઝારો, સનિ-પાત, ત્રિદોષ, આંતરડામાં કાણાં પડવાં, શળ, રક્તઆવ, ગુરદાનું દરદ વિગેરે આંતર રોગ થાય છે અને તેનાથી પણ સાવચેત રહેવાની જરૂર છે, કારણ કે આ બધાં કારણો દર્દીને બચ બરેલાં છે.

તાવ ધીમે ધીમે વધે છે. શરૂઆતના તાવ પછી રોગ વધારે બચકર થવાનો હોય તો તાવ દિનપ્રતિદિન વધતો જાય છે. રોગ લાગુ પડ્યા પછી

ત્રીજે અથવા ચોથે દિવસે ૧૦૩° થી ૧૦૫° સુધી ન વધે તો આ રોગ ટાઇફોઇડ નથી. અને જો બીજેજ દિવસે ૧૦૪° થાય તો પણ તે ટાઇફોઇડ નથી એમ માનવા જેવું છે. કારણ કે આ તાવમાં ધીમે ધીમે ગરમી વધે છે. શરૂઆતમાં રોગ પારખવો મુશ્કેલ છે. છઠ્ઠા દિવસ સુધી દાણા જણાતા નથી અને કોષ કોષ વાર બાર દિવસ સુધી પણ જણાતા નથી. કદી બિલકુલ પણ જણાતા નથી. તાવ સહવારે ઓછો હોય છે અને દિવસ ચઢતો જાય છે તેમ તાવ પણ ચઢતો જાય છે. રોગની શરૂઆત થયા પછી તાવની ગરમીમાં જેમ વધઘટ વધારે થવા માટે તેમ દર્દીને ઘણોજ અતુક્રળ સમય સમજવો. જો બીજા અઠવાડીયામાં હંમેશાં તાવ એકજ સરખો ઘણોજ વખત રહેતો હોય તો વ્યાધિ સંપ્ત છે એમ સ્હમજવું. ટાઇફસ તાવમાં તાવ એકદમ ઓછો થાય છે, તેમ આ તાવમાં થતું નથી. આ તાવમાં ધીમે ધીમે તાવ ઓછો થતો જાય છે.

આ રોગનું નિદાન તાવ આવવાની રીત તથા તેની વધઘટ, બરોડની ગાંઠનું મોઢું થવું, જમણા મગ્ગાશયમાં દુખાવો, પેટુનો ગડગડાટ, ગુલાબી દાણા અને ડાકટર વિડોલની રીત પ્રમાણે લોહીની તપાસથી થાય છે.

ઉપાય—આ વ્યાધિની ખાસ દવા નથી. પરંતુ દર્દીની શક્તિ જાળવી રાખવા અને દર્દીને વ્યાધિ વધારે જોર ન કરે તે સારૂ સામાન્ય દવાની જરૂર છે. દર્દીને સારી હવા ઉજાડવાળી જગોમાં રાખવો. દર્દીને ઝાડો-પેશાબ કરવા સારૂ પણ બિઝાનામાંથી ઉઠાડવો નહિ. ખોરાકમાં દૂધ આપવું. અને તે પણ નિયમિત વખતેજ આપવું. આખા દિવસમાં પુખ્ત ઉમ્મરના માણસને ત્રણ શેરથી વધારે દૂધ આપવું નહિ. દૂધ આપવાથી ઝાડો થાય અગર દૂધ ન પચે તો દૂધની અંદર લાઇકર ગ્રેન્ડીએટ્રીસ નાંખી આપવું. શરીરને વાદળીથી સ્વચ્છ કરવું. તાવ ઉતારવા સારૂ પરસેવાની દવા આપવી. ઉધરસ હોય તો એમોનીઆકાર્બ, સીલા કે ઇપિકેક આપવું, ઝાડો ચોવીસ કલાકમાં ચાર વખતથી વધારે થાય તો તેને બંધ કરવાની દવા આપવી. જેવી કે—બીસ્મીથ, સેલોલ, અરીણ. ઝાડો કમજ રહેતો હોય તો બ્લી-સેરાઇન ગુદા વાટે આપવું. માથા ઉપર નિરંતર બરફ રાખવો. એન્ડી-

સેપ્ટીક દવા જેવી કે કાર્બોલીક એસીડ, સંલોલ આપવું. લોહી પડે તો અશીણ, ટરપેન્ટાઇન, અર્ગેટ, એસીડગેલીક વિગેરે આપવું. તાવ હોય ત્યાંથી તે તાવ ઉતરે અને તે પછી ત્રણ અઠવાડીયાં સુધી યુરોટ્રાપીન આપવું.

શરૂઆતથીજ દર્દીને કોઇ પણ જાતનો કઠણ ખોરાક આપવો નહિ. કારણ કે તેમ કરવાથી આંતરડામાં છાલાં પડી, લોહી પડે છે અને જેથી દર્દી ભયંકર સ્વરૂપ પકડે છે. દર્દીને આરામ થયા પછી અને તાવ નોરમલ એક અઠવાડીયા સુધી રહે ત્યાર પછી ખોરાક આપવો. દર્દી સારો થયા પછી તેને ત્રણ માસ સુધી આરામ આપવો કારણ કે કેટલીક વખત આ રોગનો બ્રથલો આવે છે.

અટકાવવાના ઉપાય:—૧. આ દર્દ પીવાના પાણી દૂધ વિગેરેથી ફેલાય છે. માટે પીવાનું પાણી, દૂધ વિગેરે ગરમ કરી વાપરવાં. દૂધ ખુદ્દું રાખવું નહિ. ૨. ટાઇફાઇડના જંતુઓ ખરાબ હવા અગર જેસ મારફતે ફેલાય છે તેથી કરીને મોરીઓ, ખાળકુવા, ગટરો, મેનહોલ, વિગેરે સાફ રાખવાં તેમજ તેની અંદર જંતુહર દવાઓ નાંખવી, તેમજ જાળ, મટરો, ઓછલ પાછપોમાં હવા આવ જ કરી શકે તેવી ગોઠવણ રાખવી. ૩. આ દર્દવાળા દર્દીને આરામ થયા પછી પણ દર્દના જંતુઓ શરીરમાં રહે છે તેથી કરી દર્દના ઝાડા, પેશાબમાં દવા નાંખી, ઓછામાં ઓછા એક પખવાડીયા સુધી તો ખાળી નાંખવા કે દારી દેવા. ૪. આ દર્દના જંતુઓ ઘણુંખરૂં ઝાડામાં વિશેષ હોય છે તેથી કરીને ઝાડામાં જંતુનાશક દવા નાંખી તે દૂર દારી દેવો. વળી, ઝાડાથી કપડું બગડ્યું હોય તો તે પણ ખસેડી નાંખી જંતુનાશક દવામાં બોળી ઘોઈ નાંખવું. ૫. દર્દીને અલગ રાખવો અને તેની સારવાર કરનારાઓએ જ તેના ઓરડામાં જવું. સારવાર કરનારાએ પોતે સ્વચ્છ રહેવું અને સ્વચ્છતાઈના નિયમો પાળવા. પોતાના હાથ, પગ હલકા કાર્બોલીક લોશનથી સાફ કરવા. દર્દીના બિછાના ઉપર કોઈ પણ જાતના પડદા, કે મચ્છરદાની રાખવી નહિ. દર્દીને સારૂ બે બિછાનાં રાખવાં. જેથી દર્દીને એક બિછાનામાંથી બીજા બિછાનામાં સુવાડી શકાય. બિછાનાં સ્વચ્છ રાખી

શકાય. દર્દીને સાફ ઉપયોગમાં લેવાતાં વાસણો સાફ કરવાં. દર્દીને આરામ થયા પછી અગર દર્દી “તે જગો” ખાલી કરી જય ત્યારે જગોને ઘોષ નાંખવી. દર્દીની ઓરડીમાં અમુક અમુક જગોએ બ્લોટીંગ પેપર અગર બ્લડ કાગળો ઓઘલિ ચુકેલીપટસમાં બોળીને રાખવા.

૩ પેરા ટાઇફોઇડ.

આ પણ ચેપી તાવ છે. આ તાવ ટાઇફોઇડને મળતો છે. પરન્તુ, તેના કરતાં ઓછું સખ્તરૂપ છે. આ તાવના જંતુઓ, ટાઇફોઇડના જંતુઓ કરતાં જૂદા છે. આ તાવ ઘણી વખત એકવીસ દિવસ કરતાં ઓછી મુદતે ઉતરે છે. આ તાવનાં લક્ષણો ઘણાંખરાં ટાઇફોઇડનાં લક્ષણોને મળતાં છે પરન્તુ, અનિયમિત છે. આ તાવમાંથી મૃત્યુનો સમ્ભવ ઓછો રહે છે.

આ તાવને સાફ ખાસ ઉપાય નથી. પરન્તુ, જે જે ચિન્હો જણાય તેની દવા કરવી અને ચેપી રોગની માજક આમાં પણ દર્દીની સારવાર કરવી. આવા દર્દીની સારવાર કરનાર અને સમાગમમાં આવનાર માણસોએ પણ ચેપી રોગના જેવી સાવચેતી લેવી.

૪ ઉલટતો તાવ (Relapsing fever).

આ તાવને દુષ્કાળ જ્વર પણ કહે છે. હિન્દુસ્થાનના જૂદા જૂદા ઇલાકામાં દુષ્કાળના વખતમાં આ તાવ શરી નિકળ્યો હતો. આ તાવમાં એક જાતના જંતુઓ હોય છે, જેને ‘સ્પાઇરીલીમ ઓયર મેયર’ કહે છે. આ રોગ દર્દીના શ્વાસોન્ધ્રીસદ્વારા અને મળ મૂત્ર દ્વારા ફેલાય છે. આ વ્યાધિ ઘણુંખરું ગરીબ અને ભૂખે મરતાને થાય છે. આ તાવ સાતથી આઠ દિવસ રહે છે, અને પછી પુષ્કળ પરસેવો આવી તાવ ઉતરી જાય છે. પછી પ્રથમ તાવના ચોથાથી દશમા દિવસ પછી તાવ ફરીને ચડે છે અને આગળની માજક ચાલીને સાત આઠ દિવસ રહી તદ્દન ઉતરી જાય છે. આવા ઉથલા બે ત્રણ વખત આવે છે. તાવ હોય છે ત્યારે બરોજ અને યકૃત વધે છે. અને તાવ ઉતરી ગયા પછી અસલ માજક થઇ જાય છે.

આ રોગ એકદમ થઇ આવે છે. ટાઢ આવે છે, અને માથું દુઃખે છે, સાંધાઓ વાએ રહી ગયા હોય તેવા દુઃખે છે. જીભ પર સફેદ

છારી વળે છે, લમણામાં ચસકા થાય છે. તાવ પુષ્કળ આવે છે. પરસેવો થઈ સાતમે દિવસે તાવ ઉતરી જાય છે. પરસેવો ખાટો અને વાસ મારે છે. કોઈને ઝાડા થાય છે, તો કોઈને નાકમાંથી લોહી પડે છે. તાવ પાછો ફરીથી આવે છે અને તે પ્રથમ કરતાં ઓછા જોરમાં હોય છે. પરન્તુ પ્રથમની માફક સાત દિવસે ઉતરે છે. આ તાવમાંથી કેટલીક વખત કમળો થાય છે.

ઉપાય:—તાવના સામાન્ય ઉપાય કરવા. દર્દીને ખુફી હવામાં રાખવો અને ચત્તો સૂવડાવો. દર્દીનું માથું સખ્ત દુઃખનું હોય, તાવ ઘણોજ હોય તો માથે બરફ અગર ઠંડા પાણીનાં પોતાં મૂકવાં. પરસેવો બહુ વળે તો તેને વારે વારે લૂછી નાંખવો. ટાઢ આવે તો ગરમ પાણીના શીશા દર્દીની આસપાસ મૂકવા અને દર્દીને ગરમ કપડાં ઓઢાડવાં.

૫. મગજ અને કરોડ રજજીના વરમનો તાવ.

આ તાવ એકજ જગામાં રહેનાર માણસોને એકજ વખતે સ્થાનિક કારણોને લેઈને થાય છે. આ તાવ પ્રથમ ઇ. સ. ૧૮૦૫ માં જીનીવામાં જણાયો હતો. ત્યાર પછી યુરોપમાં અને અમેરિકામાં તેણે પગ પેસારો કર્યો. હિન્દુસ્થાનમાં પણ કોઈ કોઈ વખત માલુમ પડે છે. પરન્તુ છૂટા છવાયા રૂપમાં આ તાવ એક જાતના જન્તુઓથી થાય છે. મગજના પડનો અને કરોડ રજજીનો વરમ ઘણા કારણોથી થાય છે અને તેની સાથે તાવ પણ હોય છે પરન્તુ જ્યારે કોઈ સ્થાનિક વિષને લીધે તાવ આવે છે ત્યારે તે એક જાતનો ‘એપીડેમીક’ એટલે કે એક વખતે અનેક જણને થનારો રોગ ગણાય છે.

લક્ષણ:—મગજના પડમાંથી અને કરોડ રજજીમાંથી પડું જેવો રસ નિકળે છે. અને તે મગજના તળીએ જમી જાય છે, ટાઢ વાય છે, માથાનો સખ્ત દુખાવો થાય છે. ઉલટી થાય છે, ગરદન ફરી શક્તી નથી. તાવ ૧૦૫° થી ૧૦૭° થાય છે. દર્દી બેભાન થાય છે. બકવાટ કરે છે અગર બરાડા પાડે છે. ડોક અને કરોડના સ્નાયુઓ અક્રોડ થાય છે અને દર્દી કોઈ કોઈ વાર બારથી ચોવીસ કલાકમાં મૃત્યુના શરણ થાય છે. સામાન્ય

રીતે જીવી આઠ દિવસ સુધી આ વ્યાધિનો ભય રહે છે. કીકી વિસ્તૃત થાય છે અગર સંકુચિત થાય છે. દર્દીનું માથું સીધું કરવા જવાથી તેને અતિશય વેદના થાય છે. બોચીમાં દુખાવો થાય છે. આંચકી આવે છે. કોઈ કોઈ વાર લકવો થાય છે. દર્દી પોતાના શરીર સાથે જાંઘને કાટખૂણે રાખે છે અને આ તાવનું એ ખાસ ચિન્હ છે.

ઉપાય:—દર્દીને આરામ આપવો; ખોરાકમાં દૂધ આપવું; બેચેની દૂર કરવા સારૂ ઓમાઈડ આપવું તથા વરમ ઓછો કરવા સારૂ પારદ આપવો. બહુજ વેદના હોય તો મોદ્દરીઆની ત્વચા વાટે પિચકારી આપવી. કરોડમાંથી પાણી કઢાવવું અને પછી “ મેનીનગો કોકસ સીરમ ” ની પિચકારી મૂકવી.

૬. પ્લેગ-મરડી-ગાંડીઆ તાવ.

આ હઠીલો ચેપી ઉડતો રોગ છે. આને ગાંડીઆ તાવ કહે છે. સર્વે ઉડતા ચેપી રોગમાં આ વિશેષ ઝેરી છે.

આ રોગનું ઇજીપ્ત દેશના ગુમડા તરીકે વર્ણન થએલું છે. જૂના વખતથી આ રોગે ઇજીપ્તમાં પોતાનું ઘર કરેલું છે. હિંદુ લોકોના પવિત્ર પુસ્તકમાં, ઇજીપ્ત આ રોગની જન્મભૂમિ છે, એમ લખેલું છે. જૂના પાષા-બલમાં પણ ગુમડાની મરડીનું વર્ણન કરેલું છે અને તે ગાંડીઆ તાવને મળતું છે. પ્લેગે છઠ્ઠા સૈકાથી ૧૮ મા સૈકા સુધી પોતાનો કેર વર્તાવી યૂરોપનો ઘાણ કાઢી નાંખેલો છે. અને ત્યાર પછી પેકીન, કેન્ટોન અને હોંગ-કોંગને વેરાન કરી નાંખ્યાં છે. પ્લેગે ચીનમાં એક વખતે ૧૩૦ લાખ માણસોનો ભોગ લીધો હતો અને પૂર્વના બીજા દેશોમાં અઠી કરોડ માણસોનો ભોગ લીધો હતો. ત્યાર પછી તેણે હિન્દુસ્થાનમાં કેર વર્તાવ્યો છે. પ્લેગે મુંબાઈ ઇલાકામાં ઇ. સ. ૧૮૯૬ ના આગસ્ટ માસમાં પહેલ વહેલો દેખાવ દીધો. અને ૧૮૯૭ થી મુંબાઈ વિગેરે મહોટાં શહેરોમાં તે હમ્મેશનો થઈ પડ્યો છે. આ દર્દ હિન્દુસ્થાનમાં દાખલ થયું ત્યારથી તે અત્યાર સુધી લંગભગ એક કરોડ માણસના જીન તેણે લીધા છે. આ રોગ પ્રથમ મુંબાઈમાં કેવી રીતે આવ્યો તેને સારૂ જૂદા જૂદા મત છે પણ મુખ્ય કારણ નીચે મુજબ છે:—

૧. પ્લેગ દરિયા મારફતે હોંગકોંગ કે ચીનના મુલકમાંથી આવ્યો.
૨. મેસોપોટેમીઆમાં પણ પ્લેગ હમ્મેશ દેખાવ દેતો અને તેથી કદાચ, ત્યાંથી પણ આવ્યો હોય.
૩. યાત્રાળુઓની મારફત કુમાવિન કે જોડાથી પણ આવ્યો હોય.
૪. રોગના જન્તુઓ ઉંદર, વ્યાપારી માલ, ખોરાક, અનાજ અને લુગડાં મારફતે આવ્યા હોય.

પ્લેગ એવી રોગ હોય એક જગાએથી બીજી જગાએ જલદીથી ફેલાય છે. પ્લેગ થએલા માણસને તેનાં સગાં-વડાલાં અલગ રાખવા ખુશી હોતાં નથી અને તેવાં દર્દીને સંતાડી રાખે છે જેથી કરીને તે દર્દીના જન્તુઓનું ઝેર બીજા માણસોને લાગે છે. નીચાં, અંધારાવાળાં ઘરો, અને ગીચ વસ્તીવાળાં ઘરમાં પ્લેગના દર્દીઓ રહેતાં હોય છે અને તેજ ઘરની ખરાબ થએલી હવા, બીજા માણસોને લાગવાથી આ રોગ ફેલાય છે. પ્લેગ એ એવો રોગ છે કે તે એક વખત દાખલ થયો, અને એને ફેલાવાને અતુકૂળ સાધનો મળ્યાં તો તે જલદીથી ફેલાય છે. તેમાં અંધારાવાળાં, ગીચ વસ્તીવાળાં, ભેજવાળાં ઘરો અને લીંપણ, છત, કચરો (કે જે ચાંચડને અને જીવ જન્તુઓને પોષણનાં સાધનો છે) વિગેરે હોય તો ત્યાંતો પૂછવુંજ શું ! ખરી રીતે આ રોગ ફેલાવવાને ઉંદરો અને ચાંચડો પ્રથમ છે. પ્લેગના જન્તુઓ ચાંચડના પેટમાં વધે છે અને અધાર મારફત તે બહાર નિકળે છે. આ જન્તુઓ મ્હોં અગર ચામડીના કાંધપણ ભાગની સાથે સમ્પર્કમાં આવવાથી રોગ પેદા કરે છે. આ પ્રમાણે આગળ પાછલની વસ્તુઓ અને પડોશમાં રોગ ફેલાવે છે.

ઉંદર અને પ્લેગને સમ્પર્ક છે. ઘણા વખતથી એમ માનવામાં આવે છે કે જે જગામાં પ્લેગ ચાલે છે ત્યાં પ્રથમ ઉંદરને પ્લેગ થાય છે. અને ઉંદરો પ્લેગથી મરી જાય છે. ઉંદરોને પ્લેગ લાગુ પડ્યા પછી તે લતા અગર શહેરોમાં આઠ દિવસે પ્લેગ ફેલાય છે. આ પ્લેગનું કારણ પ્લેગના જન્તુઓ છે, જે જન્તુઓને મેસીલસ પેસ્ટ્રીસ કહે છે. ડૉક્ટર કીટાસાદુએ આ જન્તુઓની ખોળ કરી હતી. આ જન્તુઓ જીવતાં પ્રાણીઓના શરી-

રમાં જીવે છે. સામાન્ય રીતે પ્લેગના જન્તુઓ ચામડીની નીચેથી દાખલ થાય છે. માંદા માણસના લોહીદ્વારા નન્દુસ્ત માણસના લોહીમાં આ જન્તુઓ દાખલ થાય છે. માંદા માણસના શરીરમાં ચાંચડ આ જન્તુઓ દાખલ કરે છે. લોહી ચુસતાં ચાંચડો ચામડી ઉપર જ્યાં જરા છિદ્ર કે કાપો હોય ત્યાં પોતાની અધાર નાખે છે અને ખણજ આવતાં અધાર શરીરમાં દાખલ થાય છે.

દૂધમાં ચાંચડ અને ઉંદરોને પ્લેગ લાગુ પડે છે. પ્લેગથી મરી ગએલા ઉંદરોને ઉંદરો કરડી ખાય છે અને આ ઉંદરો પછી ઘેર ઘેર જર ફેલાવે છે. પ્લેગથી મરી ગએલા ઉંદરોમાં ચાંચડો વધારે હોય છે અને તે ચાંચડો માણસોને કરડે છે. તે દ્વારા માણસોમાં પ્લેગ ફેલાય છે. પ્લેગની ચાર જાત છે. ૧. ખુબોનીક (ગાંઠવાળો); ૨. સેપ્ટીસીમીક (લોહી બગડ્યું હોય તે) ૩. ન્યુમોનીક (ફેફસાં બગડ્યાં હોય તે) અને ૪ ઇન્ટેસ્ટાઇનલ (આંતરડાં બગડ્યાં હોય તે). આમાં સેપ્ટીસીમીક જાત બહુજ જરી છે અને ખુબોનીક જાતના કેસો ૮૦ થી ૯૦ ટકા થાય છે.

લક્ષણો:—ખેચેની, ઉદાસીનતા, સાંધાનું અકડાવું, જાંગ અગર બગલમાં ધીમો ધીમો દુખાવો અને દારડીઆ જેવી ચાલ, આ પ્રથમના લક્ષણો છે. ટાઢીઆ તાવની મારક ટાઢ વાઇ તાવ આવે છે. તાવ અનિયમિત રીતે વધે છે અને નરમ પડે છે. તાવ ૧૦૭° સુધી વધે છે. નાડી ઉતાવળી, નબળી અને અનિયમિત હોય છે. શ્વાસોન્ધ્રીસ વધારે હોય છે. શરીરની ચામડી ગરમ હોય છે અને માટી જેવી વાસ આવે છે. આંખો લાલચોળ થાય છે. અને દર્દી ટકટક જોઇ રહે છે. પેટમાં અગન બળે છે. માથું પુષ્કળ દુઃખે છે ઉલટી થાય છે. તૃપ્તા લાગે છે જીભ મધ્યમાં સફેદ છારીવાંલી અને અણીએ તથા આંગુળાંગુ લાલ હોય છે ઘેન રહે છે, નિદ્રા આવે છે ત્યારે આંખો અડધી બંધ અને અડધી ખુલી રહે છે. બંધકોશ રહે છે અગર ઝાડો થાય છે. ઝાડો કાળો, ગંધાતો અને દર્દીને અશક્ત કરે તેવો હોય તો દર્દીની સ્થિતિ ભયંકર છે એમ સમજવું. તાવ આવ્યા પછી પહેલે, ખીજે, ત્રીજે અને જવલે ચોથે દિવસે ગાંઠો દેખાય છે. ગાંઠો ઝાંધ, બગલ,

ગરદન કે જડખાની અણી ઉપર દેખાય છે. આ ગાંઠો લગભગ બે તૃતી-
આંશ દર્દીઓમાં દેખાય છે. ગાંઠમાં સોજો આવે છે. ગાંઠો ઇંડાં અગર
નારંગી જેવડી મોટી થાય છે. કેટલાકને એક ગાંઠ દેખાય છે અને કેટલા-
કને વધારે પણ દેખાય છે. ગાંઠો કોઈ કોઈ વખત પાકે છે. ગાંઠો દેખાયા
પછી તાવ નરમ પડે છે, પસિનો થાય છે. આ દર્દમાં સાતમે અગર ન-
વમે દિવસે આરામ થવા માંડે છે. પ્લેગનું જોર સખ્ત હોય તો દર્દી ચો-
વીસ કલાકમાં મરણ પામે છે. કોઈ વખત ગાંઠો પ્રથમ નિકળે છે અને
તાવ પછી આવે છે.

ઉપાય:—આ વ્યાધિની ખાસ દવા નથી જોઈ કરીને ચિન્હો
પ્રમાણે દવા કરવી.

ગાંઠ ઉપર ઝીસેરાઇન, બેલેડોના ફેરી કે આયોડીન લગાડવું, પારાનો
મલમ લગાડવો, જળો મૂકાવવી; શેક કરવો અગર પોટીશ મૂકી પકવવી.
કેટલીક વખત ગાંઠ આખી નસ્તર મૂકી કાઢી લેવાથી શાયદો થાય છે.
એલમીના પાનનો શેક કરવાથી ફાયદો થાય છે. સર્પિડર, લવીંગ, કાળીજીરી,
ઇંડાંની સફેદી, ગુલાબનો અરક સરખે ભાગે લેઈ લેપ કરવાથી ફાયદો થાય
છે. તાવ પુષ્કળ હોય તો માથા ઉપર અરક મૂકવો. સરકાના પાણીથી
શરીરને પ્રક્ષાલન કરવું. તાવ ઉતારવા સાફ શીનેસીટીન કે પરસેવાની દવા આ-
પવી. પરંતુ આવી દવા આપતી વખતે દર્દીના રક્તાશયની તપાસ કરવી
અને તે નરમ હોય તો આપવી નહિં.

ઉંઘ ન આવતી હોય તો ઓમાઇડ, ક્લોરલહાઇડ્રેસ, મોરફીઆ અગર
હાઇોસીન ઓમાઇડની પીચકારી આપવી.

ઉઘરસ સાફ બલગમ નિકળે તેવી દવાઓ આપવી. એમોનીઆ કાર્બ
ઇપિકેક, કેમ્ફર વિગેરે.

ઉલટી થતી હોય તો રાઇનું પ્લાસ્ટર લગાડવું. મોરફીઆની પીચ-
કારી આપવી. તરસ બહુ લાગતી હોય તો અરક ચુસાડવો, ઇમ્પીરીઅલ
ડ્રીન્ક આપવું.

રક્તાશય (હાર્ટ) નબળું પડતું હોય તો, ડીજીટેલીસ, સ્ટ્રીકનીઆ, કેશીન અગર કેમ્પરાઇન ઑઇલ આપવું. શીત આબ્યાં હોય તો ખાન્ડી, ઇથર, એમોનીઆ વિગેરે આપવું.

પ્લેગના જન્તુઓ મારવા સાફ, કાર્બોલીક એસીડ, આયોડીન વિગેરે આપવું.

એટ્રોપીઆ, મોરશીઆ અને સ્ટ્રીકનીઆની ત્વચા વાટે પીચકારી શાયદો કરે છે. પરંતુ, જીમ સૂકાતી હોય ત્યારે આનો ઉપયોગ કરવો નહિં. કેટલાક ડાક્ટરો કેલોમલ આપવા ભલામણ કરે છે. દર્દીને સારી હવા ઉબ્બશવાલી જગામાં રાખવો. તેને પૂર્ણ આરામ આપવો. ઉઠવા દેવો નહિ. તેના મ્હોં ઉપર પવન આવવા દેવો નહિં. પ્લેગના દર્દીને અલગ રાખવો, દર્દીના કપડાં તથા સરંજામ, જંતુહર દવામાં નાંખી ઉકાળવાં અગર બાળી નાંખવાં. ખોરાકમાં દૂધ, કાંજી, મગનું પાણી આપવું. કઠણ અગર ભારે ખોરાક બિલકુલ આપવો નહિં. સોડાવોટર, લેમન, બરફ આપવાં. કાચાં અગર સડેલાં ફળ આપવાં નહિં. ણનો રસ જ આપવો. દૂધ પચે નહિં તો તેની અંદર ચૂનાનું પાણી અગર લાઇકર પેન્કીએટસ કે પેપટો નાઇડ નાંખી આપવું. દૂધ ગરમ ગરમ આપવું નહિં. ઉલટી થતી હોય તો દૂધની અંદર બરફ નાંખી આપવું પાણી ઉકાળેલું આપવું.

પ્લેગને અટકાવવા સાફ નીચેની બાબતો ઉપર ધ્યાન આપવાની જરૂર છે:—

- (૧) પ્લેગના કેસની નોંધણી, (૨) ઉંદરનો નાશ. (૩) અલગતા, (૪) ખાલી કરી જવું. (૫) સાચસુચ કરવું (ડીસઇન્ફેક્શન) (૬) રસી મૂકાવવી.

૧. નોંધણી. પ્લેગના કેસ થાય કે તરતજ તેની ખબર સુધરાઇ ખાતામાં સિવિલ સર્જનને અગર તન્દુરસ્તીના વડાને આપવી. જેથી કરીને આ ચેપી રોગ ફેલાતો અટકાવવાને બનતા પ્રયાસો સ્થલાધી અને જલ-દીથી લઈ શકાય. શહેરની હવા ચોક્ખી કરવાને ઉપાય યોજવાની ગોઠવણ થાય. કેટલાક લોકોની સમજમાં એવું હોય છે કે પ્લેગનો કેસ થયો છે

એવી ખબર આપવાથી સુધરાઈ ખાતાવાળા અગર બીજા લોકો આપણને હેરાન કરશે, અને તેથી કરીને કેસ છૂપાવે છે. આવા લોકોને સારી રીતે સમજાવી કેસ નોંધાવવાથી થતા ફાયદા બતાવવા અને જ્યાં જ્યાં કેસ થયાની ખબર પડે કે તરતજ તેની નોંધ આપવા બૂલવું નહિં. દવા કરનાર ડાક્ટરો, વૈદ્યો, હકિમો વિગેરેએ પણ પ્લેગના કેસ તેમની તપાસ હેઠળ આવે કે તુરતજ નોંધાવવા જોઈએ. આવી રીતે નોંધ કરવાથી દર્દીનું કારણ શોધી કઢાય છે અને એપ ફેલાતો અટકાવી શકાય છે.

૨. ઉંદરનો નાશ. આને સાડ ત્રણ રસ્તા છે. ૧. પાંજરામાં પૂરવા. ૨. ઝેર દેવું, અને ૩. ઘુણી આપવી.

૧. ઉંદરોને પાંજરામાં પૂરી તેમને શહેરથી ધણે દૂર લેઈ જઈ છોડી દેવામાં આવે છે. પાંજરા એટલે ‘ઉંદરીઆ’ ને ગરમ પાણી અને રાઈ કે હીંગથી સાફ કરવાં. ઉંદરીઆના સળીઆ બને તેટલા સ્વચ્છ અને ચળકતા રાખવા. જેથી તેવા ઉંદરીઆમાં ઉંદરો જલદીથી દાખલ થાય છે. ઉંદરીઆની અંદર રોટલી, ખીસ્કુટ, કે દાણા એવી ખાવાની ચીજોને મૂકવી કે જેને લેઈને ઉંદરો અંદર આવવા લાગ્યાય. આ રીતે ઉંદરો દાખલ થયા પછી તેમને મારી નાંખવા જોઈએ પરંતુ, તેમ કરવાની જનસમૂહ ના પાડે છે, જેથી કરીને દર્દ ફેલાતું અટકી શકતું નથી. દર્દીને અટકાવવાનો હેતુ પાર પડી શકતો નથી. આવી માન્યતા દૂર કરવા સાડ લોકોને સમજાવવાં.

૨. ઉંદરનો નાશ તેમને પાંજરામાં પૂરી ઝેર દેવાથી પણ થાય છે. પ્લેગ અટકાવવા મુંબાઈમાં ઝેરવાળા રોટલા મ્યુનિસિપાલિટીમાંથી અપાય છે. અને તેના ઉપર ખાંડ, ધી જોળ વિગેરે ચોપડી ઉંદરીઆમાં મૂકવામાં આવે છે. આવા કઠકાની ગણતરી કરી તે વહેંચવામાં આવે છે. પછી ઉંદરની પણ ગણતરી થાય છે. વળી, શેકેલા દાણાને ઝેરમાં પલાળીને પણ વહેંચવામાં આવે છે. આ કામ ખાસ માણસો મારફતે કરવામાં આવે છે.

૩. ઉંદરના દરોમાં લીંબડાની કે બીજી ઝેરી વસ્તુઓની ઘુણી ધમણ મારશત આપવાથી પણ ફાયદો થાય છે.

૩. અલગતા.-પ્લેગના દર્દીઓને અલગ કરી તેમના ખાનપાન, દવા વિગેરેનો અંદાજસ્ત કરવો. સાધારણ સ્થિતિના કે તવંગર સ્થિતિના આદ-મીઓ પ્લેગના દર્દીને પોતાના ઘરમાં અલગ રાખી શકે. પરંતુ, ગરીબ વર્ગ સાફ હોસ્પિટલો કે ચેપી રોગની સારવાર કરનારી જગો રાખવી જરૂરની છે. પ્લેગ એવો ચેપી રોગ છે કે પ્લેગના દર્દીને એક જગોએથી બીજી જગોએ ખસેડી લઈ જવો એ રોગ વધારવા જેવું છે તેથી કરીને દર્દી લાગુ પડ્યા પછી દર્દીને રહેઠાણની બહાર કાઢવો નહિં.

દર્દીને અને ત્યાં સુધી ભોંયતલીએ રાખવો નહિં. માળ ઉપર રાખવો અગર ઘરની અલગ જગોમાં રાખવો. દર્દીને જે ઓરડામાં રાખવાનો હોય તે ઓરડામાંથી ફાલતું અને વધારાનો સરસામાન ક્ષેપ લેવો. ઓરડાનાં અજવાળીયાં (વેન્ડીકેટર) બારી બારણાં ખુલ્લાં રાખવાં અને જરૂર પડે તો તેના ઉપર પડદા નાખવાં. પડદાનો ઉપયોગ કરતા પહેલાં તેને જન્ટુનાશક દવામાં ભોળવાં. દર્દીના બિછાના, કપડાં, વાસણુ વિગેરે અલગજ રાખવાં. દર્દીના સમાગમમાં ઘણા માણસોને આવવા દેવા નહિં. દર્દીના ઓરડામાં જન્ટુહર દવાની ધૂણી કરવી. દર્દીના મળ મૂત્ર વિગેરેનો જન્ટુનાશક દવા નાંખેલા વાસણુમાં એકઠા કરવા અને પછી તેને દાડી દેવાં અગર બાળી નાંખવાં.

પ્લેગના દર્દીને જોઈ આવેલા માણસોએ પોતાના હાથ-પગ સામુથી ધોવા તથા કાર્બોલીક એસીડ, લાઇકોર્ડીરી પરકલોરાઈડ કે બીજી જન્ટુનાશક દવાઓના કોળળા કરવા. પ્લેગના દર્દીને જોવા જવું પડે તો રાતના તે જગોમાં સૂઈ રહેવું નહિ. દર્દીના મોઢામાંથી શ્વાસ આવતો હોય તે બાબુએ ખેસવું નહિં. જેના હાથ પગ કે શરીરમાં ઘા, ચીરા પડ્યા હોય તેમણે પ્લેગના દર્દી પાસે જવું નહિં.

૪. ખાલી કરી જવું. પ્લેગ જે લત્તામાં ચાલતો હોય તે લત્તાના લોકોએ અગર પ્લેગ થયેલો હોય તેવા ઘરમાં વસતા માણસોએ તે જગો છોડી બહાર રહેવા જવું એ સાફ છે. પ્રથમ પ્લેગની શરૂઆત વખતે લોકો પોતાના ઘર છોડી બીજી જગોએ રહેવા જવા સાફ ધૂણી આનાકાની કરતા

હતા. પરંતુ, રોગનો ફેલાવો થતો ગયો અને રોગચાળાના વખતમાં બહાર રહેવાથી ફાયદો સ્પષ્ટ સમજાતો ગયો તેમ તેમ લોકો શ્રદ્ધાપૂર્વક ઘરની બહાર નિકળતા ગયા. તે વાત એટલે સુધી વધી પડી કે ગામ બહારની જમીનોની કિંમત અને બાડાં વધી ગયાં.

પ્લેગ ઠાડી નિકળવાની ધાસ્તી હોય તે વખતે પ્લેગના સમ્બવવાળી જગોથી દૂર પણ સ્વચ્છ અને હવાવાળી જગોમાં કામચલાઉ મકાનો બંધાવવાં અને લોકોને તેવી જગોમાં રહેવા જવા સમજાવવા અને સવડ કરી આપવી.

ઉંદર મરી ગયા પછી જગા ખાલી કરવી અગર સાફસુફ કરવી એ ઘણું જ મોટું છે એમ કેટલાકનું માનવું છે પરંતુ તે દલીલ પૂરતી વાજબી નથી. જેટલું અને તેટલું કરવાથી પણ ફાયદો છે.

૫. સાફસુફ. પ્લેગમાં સાફસુફ કરવાની ખાસ જરૂર છે અને તેથી કરીને પ્લેગના જનુઓ દૂર જાય છે અગર મરી જાય છે.

પ્લેગ કમીશને કરેલા રિપોર્ટ ઉપરથી માલુમ પડે છે કે સાધારણ રસાયણીક દવાઓ આ ચાંચડને અસર કરતી નથી. મુખ્યાધના હેલ્થ ઓફિસરે આ ચાંચડ અને ઈંડાં મારવામાં ટ્રાન્સમાં વપરાયેલ ફ્યુઅલ ઓઇલનો પ્રયોગ સને ૧૯૦૬ માં કરેલો અને તેનું પરિણામ સંતોષકારક આવ્યું તે વખતથી આ દવા વધુ ઉપયોગમાં આવી છે. આ દવાને-ફ્યુઅલ-ઓઇલ' પેસ્ટેરીન કહે છે. પેસ્ટેરીનથી સાફસુફ કરવા નીચેની યીજોની જરૂર છે.

૧. પેસ્ટેરીન. ૨. ડોલ. ૩. યથા. ૪. ઝાડુ ૫. પાણીનું વાસણ.

જે માણસો સાફસુફ કરતા હોય તેમણે ઝમ્પા પહેરવા અને પગમાં જોડા પહેરવા. જે જગા સાફ કરવાની હોય તેના ઉપર પેસ્ટેરીન નાંખવું. પછી ઓરડામાંથી સરસામાન બહાર કાઢવો. આ પ્રમાણે કરતાં જે ચાંચડો બહાર નિકળશે તે જમીન ઉપર છાંટેલા પેસ્ટેરીનમાં પકડાઈ જશે. તમામ કપડાં કાથળામાં ભરી વરાળથી બાજવાં. ઉંદરના દર હાથ લાગે તો તેમાં પણ થોડી દવા નાંખવી. જાનર, મુતરડીઓ, ગટરો તેમજ ગંદકીની જગો પેસ્ટેરીનથી સાફ કરવી.

ચાંચડો પ્લેગને ફેલાવે છે. અને લોકો પ્લેગવાળી જગોમાંથી ખીજ સ્વચ્છ જગોમાં જતી વખતે પોતાના સરસામાન, કપડા લતામાં પણ પ્લેગના ચાંચડ લેઈ જાય છે. આ સામાન છૂટા થતાંની સાથેજ ચાંચડો પણ ફરવા માંડે છે. અને ઉંદરો ઉપર હુમલો કરી તેમને પ્લેગના સપાટામાં લે છે. આની અસર માણસમાં થાય છે માટે સરસામાનમાં આવતા ચાંચડનો પણ નાશ કરવો જરૂરનો છે. આને સાફ સરસામાન વિગેરેને સૂર્યના તડકામાં આશરે બે કલાક રાખવો જેથી ચાંચડોનો નાશ થાય છે. સામાન ઘાસવાલી કે બીની જગોમાં રાખવો નહિ. સૂકી અને રેતાળ જમીન વધારે સારી. કપડાં અગર સામાન નાંખતા પહેલાં રેતી અગર ધૂળ કે જમીન બરાબર તપેલી હોવી જોઈએ.

૬. રસી મૂકાવવી. મુંબાઈ બેક્ટેરીઓલોજીકલ લેબોરેટરીના ડાયરેક્ટર લખે છે કે: “ રોગમાંથી કામ ચલાવે અચવાના ઉપાયને હિન્દુસ્થાનમાં રસી મૂકાવવી કહેવાય છે. આ રીતમાં લાભ એ છે કે એક માણસની અંગતની મુનસફીની વાત છે, અને તેથી તે સહેલાઈથી અને સરળતાથી ખતી શકે છે. પ્લેગની રસી મૂકવાથી હિન્દુસ્થાનમાં ઘણાજ પ્રાયદો થયો છે. જેઓએ રસી મૂકાવી હોય છે તેઓ નિર્ભય રહી શકે છે. પ્લેગના વાતાવરણમાં જેઓએ રસી મૂકાવી હોય અને જેઓએ રસી નથી મૂકાવી હોતી તેમનાં મરણ પ્રમાણ તપાસતાં માલૂમ પડ્યું છે કે રસી મૂકાવનારમાં મરણ પ્રમાણ ખીમના કરતાં $\frac{1}{5}$ આવે છે.”

વડોદરા રાજ્યના ઊંછેરા ગામમાં બહુ જ સખત પ્લેગ ચાલતો હતો. આ ગામની વસ્તીની ગણતરી કરી, લગભગ અડધા માણસોને રસી મૂકી. રસી મૂક્યા પછી ગામમાં પ્લેગ ચાલ્યો અને તે ૪૨ દિવસ રહ્યો. ૨૮ કુટુંબમાં પ્લેગ દાખલ થયો હતો. આ કુટુંબોમાં ૭૧ ને રસી મૂકી હતી. અને ૬૨ ને રસી નહોતી મૂકી. ૭૧ માં આડને પ્લેગ થયો અને ૩ મરી ગયાં. ૬૨ જેને રસી નહોતી મૂકી તેમાંથી ૨૭ ને પ્લેગ થયો ને ૨૬ મરણ પામ્યાં. તાત્પર્ય એ કે એક નાના ગામડામાં રસી મૂકવાથી લગભગ ૨૬ માણસોના જીવ બચ્યા. પંજાબમાં પણ રસી મૂકવાથી ઘણા સારો

ફાયદો થયો છે. કરાંચી, સિંધ, મુંબાઇ, મદ્રાસ, અમદાવાદ અને પુના વિગેરે સ્થળોમાં પણ રસીથી ઘણાજ ફાયદો થયો છે. પ્લેગ ચાલતો હોય ત્યારે કેટલીક વખત નબળા પોચા મનના માણસો પ્લેગના નામથી દહેશત ખાઈ જઈ બિચાનાવશ થાય છે, અગર કેટલાક તો રોગના ભોગ થાય છે. તેવા લોકોને પણ રસી મૂકાવવાથી એક જાતની હિંમત આવે છે અને પ્લેગના ત્રાસથી દૂર થવાય છે. સામાન્ય રીતે ગામમાં જ્યારે ઘણા માણસોને રસી મૂકવામાં આવે છે ત્યારે રોગનું જોર વધુ હોતું નથી અને રોગ ફેલાતો અટકે છે. આ રસીની અસર છ મહિના ચાલે છે.

અમદાવાદમાં પ્લેગ સને ૧૯૧૭-૧૮ માં ૧૪૮૧ નિકળ્યો તે વખતે લગભગ ૮૫૦ થી ૯૦૦ માણસને મહેં રસી મૂકેલી અને તેમાંથી ૧૨ આદમીને પ્લેગ થયેલો જેમાંથી ૧૬૫૩ ૩ જણા મરી ગયા હતા.

પ્લેગને બહાર દેખાવાને સાધારણ રીતે દશ દિવસ લાગે છે અને તેથી કરીને રોગવાળી જગોમાંથી બીજી જગોમાં જવા સાફ દશ દિવસ થોભવું જોઈએ. આવી રીતે થોભાવવાની રીતને ક્વોરેન્ટાઈન કહે છે. દાકતર કીટાસાટોએ સાબિત કર્યું છે કે પ્લેગમાંથી જે લોકો બચ્યા છે તેમના શરીરમાં પ્લેગનાં જંતુઓ ત્રણ અઠવાડીયા સુધી રહે છે. તેથી કરીને રોગ જોરમાં હોય અને જોરબંધ થાય ત્યાર પછી પ્લેગ ન હોય તેવા લોકો સાથે એકઠા થવાય નહિ. એવા દરદીને એક મહિના દૂર રાખવો.

પ્લેગ ચાલતો હોય તે વખતે બહાર રહેવા ગએલા લોકોએ પોતાની રહેઠાણની જગ્યાએ પ્લેગ નાશુદ થયા પછી બે મહિના પછી આવવું. રહેઠાણની જગ્યાએ આવતાં પહેલાં મકાનો સાફસુક કરી ઘોળી નખાવવા, મકાનમાં બીલકુલ ભિનાશ રાખવી નહિ. ઘરની આબુઆબુ કચરો એકઠો થવા દેવો નહિ. ગટરો-મોરીઓ, પાયખાના, પિશાબખાનાં સાફ રાખવાં તથા જંતુનાશક દવાથી ઘોળાવી દઈને જે જગ્યામાં રાખ્યો હોય તે જગ્યા ડીસઇન્ફેક્ટ કરવી. સૂવાના ઓરડામાં દાણોફૂણી કે એવી ચીજો નથી કરીને ઉંદર થાય તેવી રાખવી નહિ. દરેક જણે માથું ન ચઢે તેવી રીતે

તડકો સહન કરવો. પહેરવાનાં કપડાં તેમજ પાથરવાનાં બિજાનાં વિગેરે દરોજ થોડીવાર તડકે નાંખવાં. ઘરમાં રાતના જન્તુનાશક દવાની ધૂણી કરવી અગર ધૂપ કરવો. રાતના ઠંડી હવામાં ફરવું નહિં. ઉબગરા કરવા નહિં. ખોરાક સાદો, પચે તેવો અને પૌષ્ટિક લેવો. કાચાં અને સડેલાં ફલ ફુલાદિ ખાવાં નહિં. ખોરાક ઉપર માખીઓ ખેસવા દેવી નહિં. પ્લેગના દર્દીનાં કપડાં તથા બિજાનાં જન્તુનાશક દવામાં બોળી ઉકાળવાં અને અવડ હોય તો બાળી નાંખવાં.

પ્લેગ ચાલતો હોય ત્યારે પપેતાનાં બી બાંધવાથી પ્લેગના જન્તુઓ અસર કરતા નથી એવી માન્યતા છે. વળી ઇગિતેશીઆ, આરસેનીક જેવી હોમીયોપેથીક દવાનો કે મંધક, આયોડીન વિગેરેનો ઉપયોગ કરવાથી પણ શાયદો થાય છે.

૭. ઇન્ફ્લુએન્ઝા.

ઇન્ફ્લુએન્ઝા શરી નિકળતો, જન્તુજન્ય, ચેપી, સળેખમનો ઉપદ્રવ છે. સાધારણ શરદી લાગવાથી સળેખમ થઇ આવે છે તેવો આ વ્યાધિ નથી. તેમજ માત્ર ફેફસાનો કે શ્વાસ માર્ગનો પણ વ્યાધિ નથી. બીજા ચેપી રોગોની માફક આખા શરીરને અસર કરે તેવો આ મરજ છે.

મુખ્યાઇમાં હાલ ઇન્ફ્લુએન્ઝા નામનો વ્યાધિ ચાલે છે. તેના જેવો રોગ ગયા ત્રીસ વર્ષમાં થયો નથી. આ રોગના મોજના ભોગ થઇ પડેલાં મુખ્યાઇમાં હજારો માણસો મારુમ પડે છે. આ રોગને લીધે ઘણાં માણસો મરણ પામ્યાં છે. અતિશય અગવડ પેદા થઇ અને વેપાર અંધ થયો હતો. અને એમ ખાત્રીથી કહી શકાય છે કે આ રોગનો ચેપ હિન્દુસ્થાન અને પૂર્વના ગાદી વસ્તીવાળા બધા દેશોમાં ફેલાશે.

આ રોગ સમ્પન્ધિ સવિસ્તર વર્ણન આપ્યા પહેલાં એટલું તો સર્વને યાદ હશે કે આ રોગ મુખ્યાઇમાં પહેલી વાર મારુમ પડતો નથી. હર્સ્ક નામના સદ્ગૃહસ્થના અભિપ્રાય પ્રમાણે હીપોક્રેટીસના વખત પછી ડુનીઆના દરેક ભાગમાં ઇન્ફ્લુએન્ઝાએ વખતોવખત દેખાવ આપ્યો છે. અને પ્રાચીન વખતમાં પણ તે વિષે હકિકત મારુમ પડી આવે છે.

અસલના વખતમાં સળેખમનો તાવ ફાટી નિકળતો હતો. પરંતુ, તેના પ્રકાર વિષે મતભેદ છે. ધલીઝામેથ રાણીના વખતમાં ધન્ડલુએન્ઝાનો વાવર અતિશય ટાટી નિકળ્યો હતો. હિન્દુસ્થાન, ચીન અને એશીઆઈ રૂશીઆમાં તેની અસર ફેલાઈ હતી, એમ સંભવિત છે. ત્યાર પછીથી પૂર્વ તેમજ પશ્ચિમના પ્રદેશોમાં ધન્ડલુએન્ઝાનો વાવર વખતોવખત માલુમ પડે છે. અર્વાચીન વખતમાં હિન્દુસ્થાનમાં લગભગ સને ૧૮૫૦ ની સાલમાં એજ રોગ ટાટી નિકળ્યો હતો. પરંતુ, તે વિષેની પૂરતી હકિકત માલુમ પડતી નથી. વૃદ્ધ માણસોને ૧૮૮૯-૯૦ માં આ રોગના મોજની હકિકત યાદ હશે. એશીઆઈ રૂશીઆમાં ચાલતો સળેખમનો તાવ ૧૮૮૯ ની વસંત રૂતુમાં બહુજ ફેલાયો. વાસ્તવિક રીતે પેટ્રોગ્રેડમાં ઑક્ટોબર માસમાં, પૅરીસમાં નવેમ્બર માસમાં, અને લન્ડનમાં નવેમ્બર માસમાં અનુક્રમે તે ફેલાયો. ત્યાર પછી આટલાન્ટીક મહાસાગરમાં થઈને હિન્દુસ્થાન તરફના ફરીઆઈ માર્ગને રસ્તે તે મોઝું ફેલાયું અને ૧૮૯૦ ના ફેબ્રુઆરી માસમાં મુમ્બાઈમાં દેખાવ દીધા પછી આખા હિન્દુસ્થાનમાં તે રોગ ફેલાયો.

આપણે જાણીએ છીએ કે ૧૮૮૯ ની સાલમાં બોખારામાં આ રોગ પેદા થયો અને હિન્દુસ્થાન બોખારાથી થોડાજ સેંકડો માઈલ દૂર છે જતાં પણ બહુજ વિચિત્રતા માલુમ પડે છે કે આ રોગ હજારો માઈલોના વિસ્તારમાં ફેલાયા પછી હિન્દુસ્થાનમાં ફેલાયો.

એલીસ નામના સહગૃહસ્થના અભિપ્રાય પ્રમાણે ફેબ્રુઆરી-માર્ચ માસના અરસામાં ઉપરનો રોગ મુમ્બાઈમાં ફેલાયો તેનું કારણ યુરોપીયન લશ્કરી હિલચાલ હોય એમ માલુમ પડે છે. વળી, તે રોગ ઇંગ્લાન્ડમાંથી લશ્કરના આવવાને લીધે એકી વખતે દિલ્હી, લખનૌ અને ઉત્તર હિન્દુસ્થાનના બીજાં લશ્કરી મથકોમાં ફેલાયો.

મુમ્બાઈમાં લોકો તેને નયાશરદી બુખાર તરીકે જાણતા હતા અને આ રોગ ૧૮૯૦ ના ફેબ્રુઆરી માર્ચમાં એટલો બધો ફેલાયો કે શહેરનો વેપાર બંધ પડ્યો અને ઘણા કારખાનાં નાશ પામ્યાં.

હાલ ચાલતો રોગ પહેલાના ભાઈબંધ જોવાજ જણાય છે. અગાઉ

મુળ્ય મુખ્યાઈમાં તેનો હુમલો પહેલવહેલો થયો. અને મળી આવતી હકિકત મુળ્ય ૧૮૫૦ અને પહેલાંની માફક દરીઆઈ માર્ગે રોગનો પ્રચાર થયો, એ વાત નિર્વિવાદ છે. હાલની હકિકત પ્રમાણે રોગ દક્ષિણ અને પશ્ચિમ યૂરોપમાં પહેલવહેલો પેદા થયો. કેટલોક વખત અગાઉ વર્તમાન પત્રોમાં સ્પેનના ગૂઢ દરદ વિષે લખાણો આવતાં હતાં. તે દરદ ઇન્ડુએન્ડા જેવું જણાય છે. દરીઆઈ માર્ગે લસ્કરી મથકોમાં તે દરદ ફેલાતાં ફેલાતાં મુખ્યાઈમાં ૧૯૧૮ ના જુન માસની શરૂઆતમાં દેખાવ આપ્યો. ડૉ. ટર્નર સાહેબના જણાવ્યા મુજબ મુખ્યાઈ જુન માસમાં આ રોગના જન્મુઓના ફેલાવા માટે જોઈએ તેવું સ્થાન હતું. હવાની સ્થિતિ, ભેજ, અનુકૂળ પદાર્થો અને ગાદી વરિત વિગેરે તેનાં પ્રચારક કારણો હતાં. હિન્દુસ્થાનનાં ઘણાંખરાં શહેર અને ગામડાંમાં તેણે બે હુમલા કર્યાં. તેમાં પ્રથમનો હુમલો સહેજસાજ ધીરે હતો. અને બીજો વખતનો હુમલો ઘણાજ સખત રૂપમાં હતો અને તે ઘણા ખરાને શ્વાસોચ્છાસના અવયવોમાં લાગુ પડતાં હતાં.

આ રોગ પ્લેગ અને ટૂંટીઆની પંક્તિમાં આવે છે પણ તે ઉપદ્રવો જે કેર વર્તાવે છે તેનાં કરતાં પણ વધુ કેર વર્તાવનારો થઈ પડ્યો છે. આ ઉપદ્રવનું જોર ૬ થી ૮ અડવાડીઆ રહે છે. આ વ્યાધિ કયી રૂતમાં ઉદ્ભવશે તે નક્કી થઈ શકતું નથી. પરંતુ, ઘણું ખરું શીઆળો, ચોમાસું અને વસંત રૂતમાં ફાટી નિકળવાની ભીતિ રહે છે. અમુક ધંધાધારીઓ (ખાખ પીને બેસી રહેનાર), ગરીબ વર્ગ, ગણાના અને ફેફસાના દર્દી વાળાને આ રોગ જલદીથી લાગુ પડે છે. ૧૮ થી ૪૦ વર્ષની વયના પુરૂષોને આ રોગ લાગુ પડે છે. આ રોગ એકજ સખતને એકથી વધારે વાર થાય છે. આ રોગે હાલમાં ગરીબ અને નબળા પ્રજામાં કેર વર્તાવ્યો છે.

આ જીવલેણ દર્દ એટલું બધું મુખ્યાઈ અને અમદાવાદ જેવાં મોટાં શહેરોમાં તેમજ ગામડાંમાં વધી ગયું કે ગરીબ પ્રજાની વહારે ધાવા શ્રીમતો અને મંડળોને જરૂર પડી. સ્વયંસેવકોએ પણ પ્રજાને ઘણીજ સારી મદદ કરી. સોશીયલ સર્વિસ લીગ, મ્યુનિસિપાલિટિ, ગુજરાત સભા

વિગેરેએ સ્થળે સ્થળે દવાખાનાં કાઢી મફત દવા તેમજ કપડાંલત્તાં અને ખોરાક આપી દેશને ઘણી સારી મદદ આપી છે. તેમજ લત્તે લત્તે આ રોગથી કેમ બચવું તેનાં ભાષણો આપી લોકોને બચાવ્યા છે.

આ રોગનું કારણ બરાબર રીતે માલુમ પડ્યું નથી. પરંતુ તે એક જાતના ઓરીને લગતા જન્તુઓના જેવા સૂક્ષ્મ જન્તુઓને લીધે થતા માનવામાં આવે છે. આ જન્તુઓ પીકસે શોધી કાઢ્યા હતા. તેથી તેને ' પીકસ બેસીલસ ઇન્ફલુએન્ઝા ' કહેવામાં આવે છે. આ જન્તુઓ હવામાં જોસથી ઉડે છે અને તેનો સૂર્યના તાપમાં નાશ થાય છે.

ઇન્ફલુએન્ઝાના જન્તુઓ શરીરમાં દાખલ થયા પછી એકથી ચાર દિવસમાં ઇન્ફલુએન્ઝાનું દરદ થાય છે.

ઇન્ફલુએન્ઝાનાં મરણુ જુદી જુદી જાતના રોગોના આભાસમાં થાય છે. મુખ્યાઇમાં વળી સામાજિક અને આર્થિક સ્થિતિને લીધે મરણુની હકીકત અગર કારણ મરણુ થયા બાદ પૂછપરછ ઉપરથી નોંધવામાં આવે છે. સર જહોન મુર સાહેબના મત પ્રમાણે ઉપરનું દરદ બહુ નાશકારક નહિ હોવા છતાં મરણુ પ્રમાણ ઉપર તેની બહુજ અસર થાય છે. અને તેના ભોગ તરીકે પુખ્ત ઉમ્મરના માણસો ફેફસાંનો સોજો અને કણ્ઠની નળીના સોજથી મરણુ પામે છે. વૃદ્ધ પુરૂષો અંતઃકરણનો ધબકારો બંધ પડવાથી મરણુ પામે છે અને છોકરાંઓમાં દરદ લાગુ પડે છે છતાં પણ બહુ ગુચ્ચણ કે બચ માલુમ પડતાં નથી.

ઇન્ફલુએન્ઝાના જન્તુઓ હવામાં ઉડી લોકોના શરીરમાં શ્વાસોચ્છ્વાસ વાટે દાખલ થાય છે. દર્દ એક જણને લાગુ પડ્યું કે તે દર્દીના બળગમ, કંઈ અગર લીટ દ્વારા ઇન્ફલુએન્ઝાના જન્તુઓ બહાર આવે છે. જે જન્તુઓ દમ અગર શ્વાસ વાટે ઇન્ફલુએન્ઝાના દર્દીના સમાગમમાં આવનાર અગર તેની સારવાર કરનારના શરીરમાં દાખલ થાય છે અને દર્દ પેદા કરે છે. ઇન્ફલુએન્ઝાના જન્તુઓ હવામાં ઉડે છે. તેમજ ધૂળની સાથે પણ જન્તુઓ મળી જાય છે. અને ધૂળ ઉડતી ઉડતી લોકોના મોંમાં અગર શ્વાસમાં જાય છે જેથી આ દર્દ ફેલાવાનાં કારણોમાં ધૂળ પણ

મુખ્ય કારણ છે. ઇન્ફ્લુએન્ઝા ચેપી રોગ છે જેથી એક માણસને તે લાગુ પડે છે. અને આ પ્રમાણે તે બહોળા ફેલાવામાં પ્રસરે છે.

આલુ રોગ ફાટી નિકળવામાં મુખ્ય કારણ નૌકા છે:—

“ There has been a widespread epidemic of Influenza throughout India, introduced, the medical Officers of Health agree, through shipping.

(The Lancet 5th Oct. 18.)

ઇન્ફ્લુએન્ઝા ફેલાવાનું બીજું કારણ ઇન્ડિયુએન્ઝાના જનતુઓ તૈયાર કરી તે જનતુઓ ફેલાવાનું માનવામાં આવે છે:—

“ How this epidemic has started is not known but the following facts which may or may not be the origin, are gathered from Newspapers. There is a big Laboratory of the Germans in Madrid (Capital of Spain). The German Officers of this Laboratory were ordered from the Head quarters to prepare some of virulent organisms, that would contain Influenza and Pneumoceccus, bacillus. They were ordered to spread them on the coast of America, so that the American soldiers, will not be able to come to Europe, and fight against them. But for a quarrel amongst them the bacillus suddenly spread in Madrid and from that point it has spread throughout the whole world, even to the remotest villages of our country.

(Health & Happiness.) October & November 1918.

અર્થાત:—“ આ રોગ કેમ ઉત્પન્ન થયો એ જણાવું નથી. પરંતુ નિચેની હકિકત (ખરી હોય કે ખોટી) જાણામાંથી મેળવવામાં આવી

છે. સ્પેનની રાજધાની મેડીડમાં જર્મન લોકોની એક મોટી પ્રયોગશાળા છે. આ શાળાના અમલદારોને જર્મનોએ ઇન્ડિયુએન્સ અને મુંઝારાના ઝેરી જનતુઓ તૈયાર કરી અમેરિકાના કિનારા ઉપર ફેલાવવાનો હુકમ કર્યો. જેથી કરીને અમેરિકાનું લશ્કર યુરોપ જઈ જર્મની સામે લડે નહિ. આ હુકમનો અમલ કરવામાં જર્મન લોકોને આપસ આપસ કળઓ થયો. જેથી કરીને આ ઝેરી જનતુઓ સ્પેનમાં ફેલાયા અને ત્યાર બાદ ત્યાંથી ફેલાતા ફેલાતા યુરોપ અમેરિકા અને હિન્દુસ્થાનના શહેર અને ગામ-ડાંમાં ફેલાયાં.

આ રોગ ફેલાવો પામવાનું આ પણ સખળ કારણ ગણી શકાય, કારણ કે પ્રથમ સ્પેનમાં આ રોગ શ્રી નિકળ્યો ત્યાર બાદ દુનીઆના બીજા દેશોમાં આ રોગે દેખાવ દીધો. તે ઉપરાંત દર્દીઓના બલગમમાં આ જનતુઓનો તપાસ કરતાં ઇન્ડિયુએન્સના અને ન્યુમોનીઆના જનતુઓ માલુમ પડી આવતા હતા. ડૉક્ટર એન. એમ. સરવેયર જણાવે છે કે આ રોગને તમે ઇન્ડિયુએન્સ કહો કે ગમે તે કહો પણ મુંબાઈમાં ધૂળની જે પીડા જોવામાં આવે છે તે આ રોગ ફેલાવવાને ધણું મોટું કારણ આપે છે. જે આ ધૂળને શમાવી દેવાના ઇલાજો લેવાય તો અત્રે આ આ જાતના રોગનો ઘણોજ સમ્પત ફેલાવો થવા પામે નહિ.

આ દર્દની શરૂઆતમાં થોડું થોડું માથું દુઃખે છે. આંખોમાં દાહ થાય છે અને આંખો લાલ થઈ પાણી નિકળે છે. કાનમાં સનસનાટ અગર ધમકારા થાય છે. નાકમાંથી દાહ યુકને-પાતળો પાણી જેવો પ્રવાહી નિકળે છે. છીંકો આવે છે. બેચેની અને સુસ્તી શરીરમાં રહે છે. શરીર ત્રુટે છે. ખાવાનું ભાવતું નથી. હાડકાં બાંગે તેમ લાગે છે. હાથ પગનાં આંગળાં જકડાઈ જાય છે. સાંધામાં દુઃખાવો થાય છે. આ પ્રમાણે થયા પછી કપાળના ભાગમાં એકાએક દુઃખાવો થાય છે. અને કરોડની નીચેના ભાગમાં ટાઢ લાગે છે. અક્ષામણ થઈ છાતીમાં મુંઝવણ થાય છે અને તાવ આવે છે. તાવ ૧૦૨° થી ૧૦૪°-૬° સુધી ચઢે છે અને ઉધરસ અગર ઠંસો પણ સાથે થાય છે. તાવનું જોસ બેથી ત્રણ દિવસમાં નરમ

પડે છે. તાવનો જોસ નરમ ન પડે અને તાવ વધતો જાય તો તે ચિન્હ બયસૂચક છે. પીશાબ લાલ થાય છે, મ્હોંમાં શોષ પડે છે, અસાધારણ નબળાઈ અને ચિન્તા કે ખેદ થાય છે, તાવ નિયમિત રીતે ચઢતો ઉતરતો નથી, આ સિવાય બીજાં લક્ષણો મન્દ્રલુએન્જાના જન્તુનું જોર દર્દીના શરીરના જે ભાગ ઉપર વધુ હોય છે તેના ઉપર આધાર રાખે છે. શ્વાસોચ્છ્વાસના અવયવો ઉપર મન્દ્રલુએન્જા-જન્તુઓનો જોસ હોય તો ઉધરસ, તાવ અને છાતીની મુંઝવણ થાય છે. સસણી થઈ આવે છે. ગળામાં કોઈ કોઈ વખતે લોહીનો ડ્રાગો નિકળે છે. કફ ફીણવાળો અને વધારે નિકળે છે. અને તે ચીકણો હોતો નથી. ફેફસામાં સોજો થઈ આવી મુંઝારો થાય છે. આ ચિન્હ બયંકર છે.

મન્દ્રલુએન્જાના જન્તુઓએ પેટમાં પ્રવેશ કર્યો હોય તો મોળ, ઉલટી, ઝાડો, મરડો, અરૂચિ વિગેરે વિક્રિયાઓ થાય છે.

મજ્જાતંતુ ઉપર અસર હોય તો ખેચેની, મનની બ્રાન્તિ, માંસની પેશીઓનો દુઃખાવો, નિદ્રા વિગેરે નાશ થાય છે.

ત્વચા શુષ્ક હોય છે અને કેટલાક દર્દીઓને આમડી ઉપર લાલ અગર ગુલાબી ફાક્લાઓ નિકળે છે. અગર વાસી વિકારના જેવી વલુર થાય છે. સ્નાદ અને ગંધ પણ પારખી શકાતો નથી.

સખ્ત તાવ, ખેભાન અવસ્થા, શરીરનું લોથવું, હાંફ, સસણી આ લક્ષણો બયંકરતા સુચવનારાં છે.

આ રોગમાં તાવની ગરમી, શ્વાસોચ્છ્વાસ અને નાડીના ધબકારા તથા વેગનું પ્રમાણ સામાન્ય તાવની માફક એક્સસરખું રહેતું નથી.

મન્દ્રલુએન્જાની અસર દરમીયાન ફેફસાંના વ્યાધિ, મુંઝારો, ત્રિદોષ (Pneumonia) ઉત્પન્ન થાય છે. ઝાડો, મરડો, નજલો પણ દેખાઈ આવે છે.

આ વ્યાધિ લાગુ પડતાંની સાથે તેના ઉપાય યોગ્યતામાં આવે તો પરિણામ સારું આવે છે. યોગ્ય રીતે સારવાર અને દવા કરવાથી સેંકડે પચાસ ટકા દર્દીઓ બચે છે. આ વ્યાધિ એકાએક શાદી નિકળે છે અને ફેલાય છે, ત્યારે શરૂઆતમાં મરણ પ્રમાણ વધી જાય છે અને તે પ્રમાણ

વખત જતાં નરમ પડે છે. દર્દીને સાંડે થવાની આશા તેનાં કેટલાંક ચિન્હો ઉપર રહે છે. હાંપ વિશેષ હોય, ત્રિદોષ, સન્નિપાત કે મુંઝારાતું પામુ હોય, ત્રણ દિવસ સુધી તાવનું જોર નરમ ન પડ્યું હોય તો દર્દીને બચવાની આશા ઘણીજ ઓછી રહે છે. જીવાન ઘરડા કે અશક્ત માણસો આ રોગના ભોગ થઈ પડે છે. મુંબાઈ અને અમદાવાદમાં આ રોગથી ઘણાંજ મરણ થયાં છે. પ્લેગના ઉપદ્રવ કરતાં દોઢ ગણું મરણ પ્રમાણ આ ઉપદ્રવમાં આવ્યું છે.

આ વ્યાધિમાં ઠંડા મુલકના રહેવાસીઓ ઘણાજ સપડાઈ જાય છે.

ચિકિત્સા:—આ રોગની ખાસ અને રામબાણ દવા હજી સુધી હાથ આવી નથી. તેમજ અસુક જાતની દવાથી ઘણા દર્દીને આરામ થાય છે એવું પણ અનુભવવામાં આવ્યું નથી. એક દવાથી અસુક દર્દીને કાયદો થાય તો તેજ દવા ખીજ દર્દીને પ્રતિકૂળ માલુમ પડે છે.

ઈન્ફલુએન્ઝાના સામાન્ય ચિન્હો જેવાં કે માથાનો દુઃખાવો, શરીરનો દુઃખાવો, તાવનું જોર, ખેચેતી વગેરે સાંડે ઘણી દવાઓ છે. પરન્તુ તે દવાઓ વાપરતાં ખાસ ધ્યાન રાખવું કે દર્દીના શરીરમાં બહુ અશક્તિ પેદા ન થાય. તેમજ તે દવાઓની માઠી અસર હૃદય ઉપર ન થાય. સોડા સેલીસીલસ, સેલીન, ક્વીનાઈન હાઇડ્રોઓમાઇડ વિગેરે દવાઓથી શાયદો થાય છે. તેમજ દર્દીના ખીજ ચિન્હના પ્રમાણમાં દવાઓ આપવાની જરૂર છે. ગળકે જેમ અને તેમ પાતળો કરવાની જરૂર છે. જેથી દર્દી ગળકે સહેલાઈથી કાઢી શકે અને તેને સાંડે એમોનીઆ ક્લોરાઇડ, એમોનીઆ કાર્બ, સોડાઆય કાર્બ વિગેરે દારો, અને ઇપિકેક આપવું સાંડે છે. દૂધ સાથે સોડાનોટર પણ અપાય છે. દવાની સાથે ગરમ પાણી પાવાથી પણ કંઈ પાતળો થઈ સહેલાઈથી નિકળે છે.

ઝાડાની કબજીઆત હોય તો ગુદા વાટે પીચકારી આપવી. અગર સીડલીઝ પાઉડર આપવો. ઝાડો થતો હોય તો લાઇકર બીસ્મીથ આપવું. કંઈ ઘણાજ હેરાન કર્તા હોય અગર સસણી હોય તો સોડાબેન્ઝોઅસ ટીચર કેમફર વાઇનિમ ઇપિકેક આપવું.

આ દરદમાં સસણી અગર સન્નિપાતનાં લક્ષણો દેખાય છે અને આ લક્ષણોના ઉપાય ચોજવા કઠણ છે. કારણ આ લક્ષણો ઘણાજ જોખમકારક છે. તેમ છતાં નીચેના ઉપાય સારા માલુમ પડી આવ્યા છે.

દર્દીને ક્ષારયુક્ત પાણી પાવું. ગરમ દૂધ સોડા અગર આન્ડી સાથે આપવું. કાર્બો-ગ્લીસેરામન, ઓઇલ યુકેલીપ્ટસ, કપુર વિગેરેનો નાસ પણ ફાયદાકર્તા છે.

૪૨ ફ્લે તેવી દવાઓ જેવી કે-એમોનીઆ કાર્બ સોડા ખાય કાર્બ, સીલા ઇપેકેક વગેરે આપવી—

છાતી ઉપર અને ફેફસાના ભાગ ઉપર રાઇ અને અળસીની પોટીસ મૂકવી. અગર અળશી, પોસના ડોડાથી શેક કરવો. ટરપેન્ટાઇન, યુકેલીપ્ટસ અગર યુગેલીપટાલ કલોરોફોર્મ અને કપુરનું તેલ આપવું.

દર્દી શક્તિહીન થતો લાગે તો તેને શક્તિવર્ધક દવા આપવી, જેવી કે ઝેરકચોલું, આન્ડી.

હૃદયની નબળાઇ સારૂ ડીજીટેલીસીસ્ટ્રોફેન્યસ, કેશીન સાઇટ્રસ આપવું. માથાના દુઃખાવા સારૂ બ્રોમાઇડસ આપવાં.

માથાનો દુઃખાવો શાન્ત પાડવા સારૂ બરફનો ઉપયોગ કેટલાક દાક્તરોને વાસ્તવિક લાગ્યો છે અને કેટલાકને તેનાથી ફાયદો થતો જણાતો નથી.

ઝાડાની કબજાઆત હોય તો તે દૂર કરવા સારૂ રેય આપવો એ સામાન્ય છે, પરન્તુ આ મતની વિરુદ્ધ કેટલાક દાક્તરો છે. તેમના મત પ્રમાણે મળ પાક્યા પછી તે પાડવો એ સલાહ ભરેલું છે. દર્દીની શરૂઆતમાંથી રેય આપવાથી ઘણા દર્દીઓને સન્નિપાતનાં લક્ષણો થયાં છે. જ્યારે તે પ્રમાણે નહિ કરવામાં આવેલા કેટલાક દર્દીઓ સારા થયા છે.

ડૉ. ફૉસ આ દર્દમાં તજની હિમાયત કરે છે અને તજનું ટીચર, તેલ અગર ભૂકો આપવાની ભલામણ કરે છે. તેમાં તજના તેલની ખાસ ભલામણ કરે છે. તજના તેલનાં પાંચ ડીપાં દર કલાકે પાંચ વખત ત્યાર-

બાદ ત્રણ અગર ચાર કલાકે ત્રણ દિવસ સુધી પાણી અગર દૂધ સાથે આપવાં.

કેપ્ટન એન્જનીઅર લશણની હિમાયત કરે છે અને લેડી હારડીન્જ હોસ્પીટલમાં તેમણે આ દવાનો ઉપયોગ ફતેહમંદીથી કર્યો છે.

લસણનો ચર્ક	ઓ. ૧.	}	આ દવાના બે ડોઝ આપવાથી તાવ ઉતરી ગએલો માલુમ પડ્યો છે.
સીરપ	ઓ. ૧.		
પાણી	ઓ. ૧.		

ત્રણ ભાગની દવા—

ડૉ. એફલકરનો અભિપ્રાય—આ રોગમાં જે ખાંસી ઉત્પન્ન થાય છે તે ગળાનાં દરદને લેધને નહિં પરંતુ હવા લેવાની નળી અને બીજા તેની નજદીકના અવયવોના દરદોના કારણે છે. બીજા દરદોમાં દરદીઓની નાડી તથા શ્વાસ અને શરીરની ગરમીમાં હંમેશ શોકથી મળતાપણું રહે છે પરંતુ આ દરદમાં તે ત્રણ ચિન્હોમાં ઘણો ફેરફાર મને જણાયો હતો. એક દાખલામાં શ્વાસ ઘણો ચાલતો હતો, છતાં નાડી ઘણી મેસી ગએલી હતી. આ દરદ ઉપર સહેજ ચાલકોહોલ યા બ્લીસક્રી અને ગરમ પાણી આપવામાં આવે છે તો દરદીઓને શાયદો થાય છે. મારા અનુભવ પ્રમાણે ક્વીનાઇન અને પોટેસીઅમ ક્લોરેટની દવા પણ સાફ કામ કરે છે. લસણમાંથી બનાવેલી દવા પણ એ રોગમાં ઘણી ફતેહમંદ માલુમ પડી છે.

ડૉક્ટર પારેખ—રસી (વેક્સીન)ની ભલામણ કરે છે અને તેથી તેમને ફતેહ મળેલી જણાવે છે.

આ રોગમાં દેશી દવાઓ પણ સારી અસર કરે છે તેમાંની મુખ્ય:—૧. પ્રાણસવ, ૨. વાસાવલેહ, ૩. સુદર્શન ચૂર્ણ, ૪. લક્ષ્મીવિલાસ રસ છે. શક્તિ માટે મકરધ્વજ.

માથું દુઃખતું હોય તો તુલશીનાં પાન, તજ, લવંગ, જાયફળની છાલ એ સમભાગ લેઈ પાણીમાં ઘસી, મરમ કરી કપાળે ચોપડવાથી શાયદો થાય છે.

અટકાવવાના નિયમો:—

૧. જનંતુ વિધાના અનુભવીઓ અને અભ્યાસીઓની એક કોન્ટ્રસ્ટે એક મતે ભલામણ કરી છે કે એ રોગ (ઇન્ફલુએન્ઝા) અટકાવવા માટે અથવા રોગ લાગુ પડ્યો હોય તો તેના ઉપાય તરીકે યદનમાં રસી દાખલ કરાવવી.
- (હિન્દુસ્થાન, તા. ૩૦ ઓક્ટોબર ૧૯૧૮.)
૨. ઇન્ફલુએન્ઝા ઉડતો ચેપી રોગ છે જેથી કરી ઇન્ફલુએન્ઝાથી પિન્ડાતા માણસને, બીજા લોકોથી દૂર રાખવો. અને બીજા માણસોએ દર્દથી ઘેરાએલાના સહવાસમાં આવવું નહિં.
૩. આ ઉપદ્રવ ચાલતો હોય તેવા સ્થળોએ, નાટકશાળા, સિનેમા, મેળા, જલસા, જમણવાર વિગેરે બંધ કરવાં અને મનુષ્યની મેદની થવા દેવી નહિં.
૪. આ ઉપદ્રવ ચાલતો હોય ત્યારે ઉખગરા કરવા નહિં. સહજ સળેખમ, ઠંડી કે એએની માલૂમ પડે કે તુરતજ તેના ઉપાય કરવા.
૫. યુકેલીપ્ટસ ઓઇલ રૂમાલમાં અગર લુગડામાં છાંટી તેની સોડમ લેવી. જેથી ઇન્ફલુએન્ઝાના જનંતુઓ અસર કરી શકતા નથી.
૬. ઇન્ફલુએન્ઝાનો ઉપદ્રવ ચાલતો હોય ત્યારે નાક, મ્હોં સાફ રાખવા અને દરરોજ જમી રહ્યા પછી જનંતુનાશક દવા જેવી કે કાર્બોલીક એસીડ, થાઇમોલ હાઇડ્રોજનીપરક્સોરાઇડ યુકેલીપ્ટસ ઓઇલના કોગળા કરવા;
૭. નાક અને મ્હોંની અંદર શ્વાસ વાટે ઇન્ફલુએન્ઝાના જનંતુઓ દાખલ થાય છે. માટે ધૂળ ઉડતી હોય તે વખતે શ્વાસ લેતી વખતે સાવચેત રહેવું. કારણ ઇન્ફલુએન્ઝાના જનંતુઓ ધૂળ મારશતે દાખલ થાય છે.
૮. ઠંડી લાગે તેવી જગ્યાએ હરવું શરવું નહિં. કારણ ઇન્ફલુએન્ઝાનું ઝેર હવામાં ફેલાય છે અને ઠંડી લાગવાથી ઇન્ફલુએન્ઝા જલદી અસર કરે છે.

સારવાર:—

૧. શરદી વગરના પણ ખુલ્લી હવાવાળા ઓરડામાં દરદીને રાખવો. બહારની હવા અગર પવનનો ઝપાટો લાગવા દેવો નહિં. ઠંડી લાગે તેવી જગ્યાએ હરવા ફરવા દેવો નહિં. દર્દીના બિછાનાની આસપાસ વરાળ નિકળતાં બે ચાર વાસણો રાખવાં જેથી તેના શ્વાસોર્ધ્વાસમાં ગરમ વરાળ આવે. દર્દીને સંપૂર્ણ આરામ આપવો અને તે આરામ શારીરિક અને માનસિક હોવો જોઈએ. દર્દીની આસપાસ માણસોનો જમાવ થવા ન દેવો. દર્દીને સારી પેઠે કપડાં લપેટી સૂવાડવાથી અને સારી રીતે નિંદ્રા લેવા દેવાથી જલદી શયદો થાય છે. દર્દીને આરામ થયા પછી એકદમ ભારે ખોરાક કે ગળપણ લેવા દેવું નહિ.
૨. દર્દીના, બલગમ, કર વિગેરે પીકદાનીમાં નાંખાવવું અને પીકદાનીમાં જન્તુનાશક દવા નાંખવી જેથી કરી ઇન્ફેક્શ્યુએન્સના જન્તુઓ હવામાં ઉડી રોગ ફેલાવી શકે નહિં.
૩. દર્દીને ઓઢામાં ઓઢા દિવસમાં બે વખત જન્તુનાશક દવા જેવી કે ખોરાકાધિમોલ, પોટાસ પરમેજેનીઝથી કોગળા કરાવવા.
૪. દર્દીની પાસે રૂમાલ રાખવો. જેની અંદર ચુકેલીપ્ટસ ઓઇલ નાંખવું કારણ કે ચુકેલીપ્ટસ ઇન્ફેક્શ્યુએન્સના જન્તુનું જોર નરમ કરી શકે છે.
૫. ખોરાક પ્રવાહી અને હલકો આપવો. મુખ્યત્વે કરીને દૂધ, કાંચ, મગનું પાણી. શરદી કરે તેવાં યાંત્રિક યાંત્રિક જેવાં કે દાડમ, નારંગી, દ્રાક્ષ વગેરે આપવા નહિં. આડુ અગર મુંઠું મીઠું નાંખીને દર્દીને આપવું, ગળપણ આપવું નહિં.
૬. દર્દીને પીશાબ થોડો આવતો હોય અગર તાવ પુષ્કળ હોય અને દર્દી બેભાન સ્થિતિમાં હોય તો સોડાવોટર અથવા સોડાબાયકાર્બો દ્રાવ્ય બે અને પાણી પોષ્ટ એક મધ નાંખી આપવું.
૭. દર્દી અશક્ત થઈ ગયો હોય તો તેને શક્તિ આણવા સારૂ શેમ્પે-ઇન આપવો.

૩ મેલેરીઆ તાવ.

મેલેરીઆ એટલે ખરાબ હવા એવો અર્થ પ્રથમ કરવામાં આવતો હતો. હાલમાં મેલેરીઆનો અર્થ જુદો કરવામાં આવે છે. ખરાબ પાણીમાં, ખાખોચીઆમાં અગર તળાવમાં એક જાતના મચ્છર ઉછરે છે. આ મચ્છરના પેટમાં જંતુઓ પેદા થાય છે. આ મચ્છર કરડવાથી શરીરમાં ઝેર પેદા થાય છે, અને આ લોહીનો વિકાર કરી, તાદીઓ તાવ લાવે છે. તેને મેલેરીઆ કહે છે. આ માન્યતા સને ૧૮૯૭ ના અરસામાં ડોક્ટર રેનોલ્ડ રોસની શોધ પછી થઇ છે. આ ડોક્ટરે એમ સિદ્ધ કરી આપ્યું છે કે મેલેરીઆનું ઝેર હવામાં નથી, તેમજ પાણીમાં નથી, પરંતુ એ તાવનાં ખાસ જંતુઓ થાય છે અને તે એક જાતના મચ્છરનાં પેટમાં રહે છે. અને આ મચ્છર માણસને કરડવાથી માણસના લોહીમાં એ જંતુઓ દાખલ થઇ તાવ લાવે છે.

આ દેશ કરતાં આફ્રિકામાં મેલેરીઆનો ઉપદ્રવ વધારે છે. તેમજ સીઆમ, બ્રહ્મદેશ અને ગંગા નદીના મુખ આગળ મેલેરીઆનું જોર વિશેષ હોય છે. તળાવ, ખાખોચીયાં અને ગંદકીની જગ્યામાં તેનું જોર હોય છે. ખારાપાણીના ખાખોચીઆમાંથી આ તાવનું વિષ મળી આવતું નથી. હવાની ૬૦° થી ઓછી હોય ત્યાં આ તાવનું જોર હોતું નથી. મુખ્યત્વે કરીને વર્ષાઋતુ અને તે પછી (ઓગસ્ટ થી નવેમ્બર) મેલેરીઆના મચ્છરો વધારે થાય છે અને તાવ ફેલાય છે. પુષ્કળ ગરમી અને સખ્ત ઠંડીમાં આ મચ્છરો ઉછરી શકતા નથી. નદીની ભેખડ, તળાવો, નવાં ખોદાણ કામની ખાણોના ખાડા ખાખોચીઆં, પોચી અને રેતાળ જમીન, ગંદુ પાણી ભરાઇ રહેતું હોય તેવી જમીન, ભેજ વિગેરેમાં આ મચ્છરો ઉછરી શકે છે. ૪૦૦૦ ફૂટથી વધારે ઉંચાઇના ભાગમાં મેલેરીઆ બહુ ઓછો હોય છે કેમકે ત્યાં એ મચ્છરો રહી શકતા નથી તેમજ ઉડી શકતા નથી. વનસ્પતિ પદાર્થ પણ આ મચ્છરોને ઉછેરવામાં મદદ કરે છે.

એક માણસના શરીરમાં મચ્છરોદ્ધારા જંતુઓ દાખલ થયા પછી તે માણસને મેલેરીઆ તાવ આવે છે. તે માણસને મચ્છર કરડી ખીજ

સાળ માણસને કરડે છે અને તેને તાવ આવે છે. ખરાબ પાણીમાં મચ્છરો ઉછરે, વિદ્યામાં પણ તેની વૃદ્ધિ થાય છે અને આ પ્રમાણે મેલેરીઆની ઉત્પત્તિ થઈ તે વૃદ્ધિ પામે છે.

જેમ માણસ જાત જાતનાં છે તેમ મચ્છર પણ જાત જાતના છે. મચ્છરની લગભગ ૮૦૦ જાત છે. આમાંથી ચાર જાતના મચ્છરો મેલેરીઆ ફેલાવે છે. આ મચ્છરને એનોફેલિસ કહે છે. તેમાં નર અને માદા બે જાતિ છે. આ મચ્છરો ભીતે બેસે છે. તે ઉડે ત્યારે ગણગણાટ બહુ ઓછો કરે છે. અંધારામાં અને ખુણે ખોચરે રહે છે. રાતના કરડે છે. વર્ષાદ શરૂ થયા પછી આશરે પાંચ અઢવાડીયામાં તે પૂરતી રીતે ઉછરી કરડવા જવા થાય છે. એટલે વર્ષાદમાં અને તે પછી તાવ આવે છે. ટાઢ પડે છે, ત્યારે આ મચ્છરો ઉછરી શક્તા નથી અને તેથી તાવનું જોર પણ કમી થાય છે. મચ્છરના જીવનના ચાર ભાગ છે, ૧ ઈંડું, ૨ લાર્વો, ૩ પ્યુપા. ૪ મોટો કીડો. માદા એકી વખતે ૧૦૦ થી ૩૦૦ ઈંડાં મૂકે છે, નર તથા માદાનો ખોરાક પ્રવાહી હોય છે, પરંતુ નરજાતિના મચ્છરો છોડવાનો રસ ચુસી ગુજરાન ચલાવે છે, પણ નારી જાતિને તે પ્રમાણે ચાલવું નથી. માદા માણસ, પક્ષી, અગર જનનવરનું લોહી ચુસે છે, માદા જ્યારે કરડે છે ત્યારે લોહી ચુસે છે, એટલુંજ નહિ પણ ઝીણા ધાની અંદર લાળ અથવા થુંક મ્હોંડામાંથી કાઢે છે, તેમાંથી લોહી જરાક પાતળું થાય છે ત્યાર પછી તે ખીજ માણસને કરડે છે, આ પ્રમાણે તે માદાઓ મેલેરીઆ ફેલાવે છે, આ જોર એક ઝીણા સૂક્ષ્મદર્શક જન્તુથી થાય છે, અને આને પેરેસાઇટ કહે છે. આ પેરેસાઇટ લોહીની મદદથી જીવી શકે છે, આ જન્તુઓ પાણી અગર હવામાં સ્વતંત્રપણે રહી શક્તા નથી, તેમજ ઉછરી શક્તાં નથી, આ જન્તુઓ મચ્છરના અગર માણસના લોહીમાં રહી શકે છે, મચ્છરના કરડવા પછી ૬ થી ૧૦ દિવસમાં તાવની અસર જણાય છે.

આ પેરેસાઇટ લોહીના લાલ રંગજીની અંદર ધર કરે છે, જીવે છે અને વૃદ્ધિ પામે છે. આ પેરેસાઇટ ઝીણા અને ચીકણા છે. જ્યારે તે મોટો થઈ રહે છે એટલે તેના ભાગ થાય છે અને દશથી વીસ

નવા તાજા પેરેસાઈટ નિકળે છે અને જે લોહીના રજકણમાં તે રહેલો હતો તે મરી જાય છે. અને તાજા પેરેસાઈટ બીજા લોહીમાં ઘર કરે છે. એ બધાં ધીમે ધીમે વધે છે અને બીજા લોહીમાં ઘર કરે છે. આ પ્રમાણે જેને તાવ આવ્યો હોય તેના લોહીમાં આવાં અસંખ્ય પેરેસાઈટ માલુમ પડે છે. આ પ્રમાણે પેરેસાઈટ લોહીમાં દાખલ થયા પછી તાવ આવે છે. આ પેરેસાઈટ ત્રણ જાતના છે. ૧. પેરેસાઈટ કે જેને વિભાગ કરતાં અને જુવાન પેરેસાઈટ થતાં ત્રણ દિવસ લાગે છે. આનાથી ચોથીઓ તાવ આવે છે. ૨. વિભાગ થતાં બે દિવસ લાગે છે એટલે આંતરીઓ તાવ આવે છે. ૩. અનિયમિત રીતે વિભાગ થાય છે. એટલે તાવ પણ રોજીદો આવે છે. આ મચ્છરો રાતના ઘણુંખરું કરડે છે. ડુંકામાં આ તાવ ફેલાવવાને સારૂ બે મુખ્ય ચીજો છે. એક તો તાવવાળો માણસ અને બીજું એનો શીલીન મચ્છર કે જે તાવવાળા માણસને કરડ્યું તે.

મેલેરીઆ તાવ પુરૂષ કરતાં સ્ત્રીને વધારે આવે છે. પુરૂષને વિષમ પ્રકારનો મેલેરીઆ તાવ આવે છે. નબળા શરીરના અને પાંડુ રોગવાળાને મેલેરીઆ જલદી અસર કરે છે. સારી હવા પાણીવાળી જગોમાંથી જેઓ મેલેરીઆવાલી જગોમાં આવે છે તેમને પણ જલદી લાગુ પડે છે. હવાના બેજથી તડકો વણો લાગવાથી, અનિયમિત ખોરાકથી, અતિશય શ્રમથી, આ રોગ લાગુ પડે છે. જે જગ્યામાં બેજ રહેતો હોય અને બપોરની વખતે જરા તડકો પડ્યા પછી, સાંજની વખતે ઠંડી રહેતી હોય અને સૂર્યનો પ્રકાશ ઓછો રહેતો હોય તેવી જગ્યામાં આ તાવ વિશેષ જોસ બતાવે છે.

૧ ટાઢીઓ તાવ.

આ તાવ રોજીદો, એકાંતરીઓ કે ચોથીઓ હોય છે. તાવ રોજીદો હોય છે ત્યારે સખ્ત આવે છે, તરીઓ તાવ હોય છે ત્યારે તાવની ગરમી ઓછી હોય છે, ચોથીઓ તાવ જલદી ઉતરી જાય છે, રોજીદો તાવ દરરોજ આવે છે, તરીઓ બીજે દિવસે આવે છે, અને ચોથીઓ ત્રીજે દિવસે આવે છે, મેલેરીઆ તાવના ત્રણ દરજ્જા છે, ૧ ટાઢ, ૨ ગરમી અને ૩ પસીના.

૧ ટાઢ:-નખળાઇ અને આળસ જણાયા પછી ટાઢ વાય છે અને ખરડામાં ટાઢું પાણી રેડાતું હોય તેમ લાગે છે. શરીર ધુન્ને છે, દાંત કઠડે છે. ચ્હેરો ફીકો થાય છે, નાડી ઉતાવળી ચાલે છે અને પીશાબ વધારે ઉતરે છે. આ પ્રમાણે અડધા કલાકથી ત્રણ કલાક સુધી ચાલે છે.

૨. ટાઢ સમરા માંડે છે એટલે તાવ બરાય છે. તરસ બહુ લાગે છે. માથામાં દુઃખાવો લાગે છે અને નાડી ભેરથી ચાલે છે. પિશાબ લાલ રંગનો થાય છે.

૩. તાવ બરાઇ રહ્યા પછી બે, ત્રણ કે બાર કલાક પછી પસીના વળે છે. તરસ ઓછી થાય છે. ખાવાની કાંઈ રૂચિ થાય છે. ત્યાર પછી તાવ ઉતરી જાય છે.

કોઈ કોઈ વાર ઉપલાં લક્ષણો દિવસોમાં બે વખત થાય છે. તાવ બહુ સખત આવે છે ત્યારે ભ્રમ થાય છે. બેચેની થાય છે. ઉડીને નાસવા માંડે છે. બકવાટ કરે છે. ઉબકા અગર ઉલટી આવે છે. પ્રતિવર્ષે તાવ આવે છે તો આ તાવ અનિયમિત થાય છે અને તે રીમીટન્ટનું રૂપ પકડે છે. ટાઢીઓ તાવ આવ્યા પછી તે ફરી ફરીને આવવાની ઘણી વક્રી રહે છે. વખતોવખત ટાઢ આવવાથી, કલેજનું, બરોલ અને આંતરડાના વ્યાધિ થાય છે. દર્દીનું શરીર સૂકાય છે અને પેટ વધે છે. બરોલની વૃદ્ધિ ઘણાકને તાવની સાથે થાય છે. અને જ્યાં સુધી તે અસલ સ્થિતિએ આવે નહિ ત્યાં સુધી તાવ ફરી ફરીને આવવાની બીતિ રહે છે.

૨. રીમીટન્ટ ફીવર.

આ તાવને સતત, વિષમ, પિત્ત, અવધીઓ, તાવ કહે છે. આ તાવ ઓક વખતે આવ્યા પછી ઉતરી જવાને બદલે સહેજ નરમ પડે છે. પાછો બરાવા લાગે છે. અને આ પ્રમાણે સાત, નવ કે પંદર દિવસ સુધી ચાલે છે. અને કોઇ કોઇ વાર ચારથી છ અઠવાડીયાં સુધી ચાલે છે.

લક્ષણો:—માથાનો દુઃખાવો, તાવ ઉત્તો આવે છે, અગર ટાઢ વાઇને આવે છે. તાવ બપોર પહેલાં અગર બપોરે બરાયો હોય તો રાત્રે નરમ પડે છે. અને રાત્રે બરાયો હોય તો બપોરે નરમ પડે છે. ઓકાં-તરીઓ, તાવ તદ્દન ઉતરી જાય છે. જ્યારે આ બિલકુલ ઉતરી જતો નથી, ફક્ત નરમ પડે છે, મ્હોડામાં કડવાસ રહે છે, જીભ સૂકાય છે. આ તાવમાં 'બેબાનપણ' થાય છે અગર સન્નિપાતપણ થાય છે.

૩. દુઃસાધ્ય જ્વર. (Pernicious Malaria.)

આ રોગ ઠંડા મુલકમાં કવચિત્ જણાય છે. ગરમ દેશ કે જ્યાં વર્ષાદ પુષ્કળ થાય છે, બેજ રહે છે. ઝાડો ધણાંજ ગીચોગીચ હોય છે, અગર ડાંગર મોટા પ્રમાણમાં ઉગાડવામાં આવે છે તે જગ્યામાં આ વ્યાધિ એક ચેપી રોગની માફક ધણા માણસોને લાગુ પડે છે. આ તાવમાં મેલેરીઅલ પેરેસાઇટ ધણા ગંભીર સ્વરૂપમાં પોતાનું વિષ દાખલ કરે છે.

લક્ષણ:—આ તાવ ધીમે ધીમે આવ્યા પછી ત્રીજે અગર ચોથે દિવસે ટાઢીઆ તાવની માફક આવે છે. આ પ્રમાણે બે અગર તેથી વધુ વખત આવવાથી તેનું પરિણામ ભયંકર થાય છે. તે તાવ જુદા જુદા રૂપમાં તેનાં લક્ષણો દેખાડે છે. ૧. મૂર્છા. ૨. સનિપાત. ૩. વિશુચિકા. ૪. શીતકારી. ૫. અતિસ્વેદ. ૬. પિત્ત વિકાર.

ટાઢ ઉતરી ગયા પછી શરીરમાં તાવ હોય તો ધણુ હાથ પગનાં આંગળાં ઠંડા રહે અગર ખાલી પડતાં રહે અને માથું તથા શરીર ધણુ ગરમ રહે એ આ રોગનું ખાસ લક્ષણ છે.

૧. મૂર્છા. માથાનો દુઃખાવો પુષ્કળ, ચક્રી, અસ્પષ્ટ ભાવણ, ચત્તો પડી રહે છે, આંખો બંધ રહે છે.

૨. સનિપાત. બેચેની, ઉન્માદ, કાનમાં ધોંધાટ, આંખો લાલ તથા ચળકતી.

૩. વિશુચિકા. ઉલટી થાય છે અને તેમાં પીળાશ પડતું પાણી નિકળે છે. ઝાડો પાણી જેવો અગર લાલ રંગનો થાય છે. હોઠમાં દાદ લાગે છે. આંકડી આવે છે.

૪. શીતકારી, શરીર ઠંડું પડે છે. ચામડીમાં દાદ થાય છે. પુષ્કળ તૃષ્ણ અને બેચેની, પિશાબ લાલ કાળા રંગનો હોય છે. નાડી અનિયમિત થાય છે.

૫. અતિસ્વેદ. ઉલટી, ઝાડો, ધણુ પરસેવો, ચામડી ફીફી પડી જાય છે. રહેરો લેવાઇ જાય છે.

૬. પિત્ત. કમળો, પિત્તની ઉલટી કે ઝાડો, જીભ ઉપર સફેદ કે પીળી છારી વળે છે; બરોલ અને કસેજના ભાગમાં દુઃખાવો થાય છે.

આ દર્દનાં પરિણામ બહુ માઠાં આવે છે. જ્યારે આ દર્દ એક ચેપી રોગની માફક નિકળી આવે છે ત્યારે તેનાથી શરૂઆતમાં મરણ

પ્રમાણુ વધે છે અને વખત જતાં તે પ્રમાણુ ઘટે છે. દર્દીને સાજા થવાનો આધાર તેને થતાં ચિન્હો ઉપર છે. તાવ ઉતરવા આવે અને મરડો થાય તો રૂપ ભયંકર થાય છે. નસકોરી ફૂટવી, સન્નિપાત, બેશુદ્ધ, પ્રસ્વેદ વિગેરે ભય સૂચક છે. આ વ્યાધિ બચ્ચાં અને વૃદ્ધને વધારે ભય રૂપ છે.

મેલેરીઆના ઝેરથી સાધારણ રીતે એક બે વખત સખત તાવ આવી ગયા પછી શરીરમાં તેની અસર રહે છે. અને તેથી કરીને કલેજનું અને બરોળ વધે છે. તેના પર દાખતાં દુઃખાવો થાય છે. ચક્કર આવે છે. અશક્તિ થાય છે. અનાજ ઉપર અરૂચિ રહે છે. મ્હોંમાં બેસ્વાદ થાય છે.

ઉપાય:—ટાઢ આવતી હોય તે વખતે ગરમ કપડાં ઓઢાડવાં. ગરમ પાણીના શીશાથી શેક કરવો. ટાઢ સમી ગયા પછી તાવ ઉતરવાની દવા આપવી પડીતો થાય ત્યારે તેને કપડાથી સાફ કરવો. તરસ લાગે તો બરફ, સોડા, ઉકાળેલું પાણી આપવું. ટાઢ આવતા પહેલાં ઓઘલિ ચુકેલીખીસ લેવાથી ટાઢ કમી આવે છે અને દર્દનું જોર નરમ પડે છે. આ દર્દમાં રામબાણુ દવા ક્વીનાઇન છે માટે તેનો ઉપયોગ કરવો. ક્વીનાઇનની પીચકારી લેવી પણ સારી છે.

અટકાવવાના ઉપાય:—મેલેરીઆ મચ્છરોને લઇને થાય છે માટે મચ્છરોથી દૂર રહેવું જોઇએ.

૧. તમાકુના પાન તથા બ્રાસલેટ સાથે મેળવી સળગાવવાથી મચ્છરો નાશી જાય છે. તુલસીના છોડ, તકમરીઆના છોડ રાખવાથી મચ્છર ઓછા થાય છે. સફેદ અને સલેરીઆ રંગનાં કપડાં રાખવાથી મચ્છર ઓછા આવે છે. ચુકલીખીસ, કોપરેલ, રોમરી જેવાં તેલનું શરીરે મર્દન કરવાથી મચ્છરો દૂર રહે છે.

૨. પાણીનાં ખાખોચીઆં પૂરાવવાં જોઇએ, ઘરોમાં મચ્છર આવી ન શકે તેને સાફ આરીઓ તથા ઓટલા ઉપર ઝીણી જાળીઓ રાખવી. બિછાના ઉપર મચ્છરદાની રાખવી. અને તો મેડા ઉપર સુઈ રહેવું, બોંય તળીએ સૂવું નહિ.

૩. પાણી ગરમ કરી વાપરવું. પચે તેવો નિયમિત ખોરાક લેવો. ગરમ કપડાં પહેરવાં. હવાના એકાએક થતા ફેરફારથી બચવું.

૪. આ રોગ ચાલતો હોય ત્યારે તેને અટકાવવાને સાફ ક્વીનાઇનનો ઉપયોગ કરવો કારણ કે ક્વીનાઇન મેલેરીઆના જન્મતુને મારે છે.

૪. ટાઇફાઇડ-મેલેરીઆ.

આ તાવ મેલેરીઆ અને ટાઇફાઇડને મળતો આવે છે. તેથી તેને ટાઇફાઇડ-મેલેરીઆ કહેવામાં આવે છે. આ તાવ ચોમાસા પછી માલુમ પડે છે. મોટા જંગલોમાં પાણી ભરાઈ રહે છે અને તેમાં મચ્છરો વિગેરે નુતુનું જોર વધે છે અને એવા મુલકોમાં લોકોને ખાવા પીવાના અનિ-મિતપણાથી તથા અશક્તિને લીધે આ રોગ લાગુ પડે છે. આ તાવનું રણ મેલેરીઆ પેરેસાઇટ અને બેસીલસ ટાઇફાઇડસ માનવામાં આવે છે.

લક્ષણ:—આ તાવ સખ્ત ટાઢ વાઇને આવે છે. શરીરની ગરમી કદમ વધે છે. આ તાવમાં ટાઇફાઇડ તાવની પેઠે શરીર ઉપર દાણા પેકળતા નથી. જાડા થાય છે પરંતુ ટાઇફાઇડની પેઠે આ ચેપી નથી. રૂઆતમાં માથાનો દુઃખાવો, અરૂચિ અને ચહેરો પીળાશ પડતો થાય છે. તાવ 102° થી 104° થાય છે. ચામડી ગરમ અને બરસડ થાય છે. જીભ ફીક્કી હોય છે. આ તાવ કેટલીક વખતે ત્રીજો દિવસે આવે છે.

અઠવાડીયા પછી અગર અઠવાડીયા દરમિયાન તાવ વધે છે. અને ટાઇફાઇડનું રૂપ પકડે છે. દર્દી બેભાન થાય છે, જીભ સૂકાઈ જાય છે. જાડો મને પિશાબ આપોઆપ ચાલ્યા જાય છે. આ બધાં ખરાબ લક્ષણ છે.

ઉપાય:—મેલેરીઆ અને ટાઇફાઇડ પ્રમાણે ઉપાય ચોજવા. ઓર-ની ગરમી 100° થી 102° સુધી રહે તેમ કરવું. દર્દીને આરામ આપવો મને જોમ બને તેમ થોડો બોલાવવો. પાણી ગરમ કરી આપવું. ખોરા-માં દૂધ આપવું. હવા ફેરફાર કરવી.

અટકાવવાના ઉપાય તરીકે ચોખ્ખા હવાવાળા ઘરો અને મચ્છરો થાય-તેવી યોજના કરવી.

૪. રક્તદોષજન્ય તાવ.

આ તાવ લોહીમાં ગિગાડ થવાથી થાય છે. જ્યારે ગડગુમડ કે રામાં પડે થતું હોય અને તે પડે લીમ્ફ મારફતે નસોમાં દાખલ થાય ત્યારે તાવ આવે છે અને આ તાવ રક્ત દોષજન્ય તાવ કહેવાય છે. આ તાવમાં જખ્મ પાછમીઆ, સેપ્ટીસીમીઆ અને સેપ્ટીમીઆ છે.

ગડગુમડ કે જખ્મમાં પડે થતું હોય, સડતા હોય ત્યારે તે તાવ.

ઓના શોષણથી, પડે, લોહી અગર ખીજી જાતના વિષ લોહીમાં દાખલ થાય છે, વિગેરે કારણોથી આ રોગ પેદા થાય છે.

આ ઝેરી જન્તુઓ લોહીમાં દાખલ થઈ આખા શરીરમાં ફેલાય છે ત્યારે તે સપ્તીસીમીઆ કહેવાય છે. જ્યારે નાની લોહીની નળીઓમાં પડે અગર સડતાં તંતુઓ ભરાઈ જાય છે ત્યારે તેને પાઈમીઆ કહે છે. અને જ્યારે સડતા તંતુઓમાં રહીને કેટલાક જન્તુઓ ઝેર ઉત્પન્ન કરે છે અને તે ઝેર લોહીમાં પ્રવેશ કરે છે અને લોહીને ખગાડે છે તેને 'સેપ્ટીમીઆ' કહે છે.

લક્ષણુ:--આ દર્દથી પીડાતા માણસોમાં એક સરખાંજ ચિન્હો માલુમ પડતાં નથી. ચિન્હોનો આધાર દર્દીની સ્થિતિ ઉપર રહે છે. ધા, જખમ અગર ગુમડાનાં વા સડવા ઉપર લોહીના વિકાર પ્રમાણે વધતાં ઓછા ચિન્હો માલુમ પડે છે. જીભ ઉપર છારી વળે છે. ક્ષીણતા આવે છે, ઝાડો વાસ મારે છે. ટાઢ આવી તાવ આવે છે તથા પસીનો પણ વળે છે. વળી, શરીરમાં નવાં ગડ પેદા થાય છે અને તેમાં પડે વિગેરે થઈ હેરાનગતિ પહોંચાડે છે.

પાઈમીઆમાં ઘણું ખડું એક વખત ટાઢ આવી તાવ આવે છે અને નવાં ગડ પેદા થાય છે. આ ગડ શરીરની અંદર કે બહાર થાય છે. શરીરની અંદર થાય તો તે ગડ નુકસાન કરતા છે. શ્વાસોચ્છ્વાસમાંથી મીઠી વાસ નિકળે છે. કમળો થાય છે, ઉલટી થાય છે. અને જે અવયવ ઉપર ગડ થાય તેની ખાસ વ્યાધિ પણ થાય છે.

સેપ્ટીસીમીઆમાં તાવથી સાથેજ ટાઢ આવે છે અને વારે ઘડીએ તાવ આવ્યાં કરે છે. ઘેન, તન્દ્રા, નખળાઈ, પાતળા ઝાડા, ચામડી ઉપર ચકામાં વિગેરે સેપ્ટીસીમીઆમાં મુખ્ય લક્ષણો છે. આ રોગ મે દિવસથી આઠ દિવસ સુધી ભયંકર ગણાય છે. સેપ્ટીમીઆના સામાન્ય લક્ષણો પાઈમીઆ અને સેપ્ટીસીમીઆને મળતાં છે.

ઉપાય:--જેનાંથી દર્દ થયું હોય તે કારણ દૂર કરવું. મુખ્યત્વે કરીને ગડગુમડ, ધા કે જખમને સાફ રાખવો. કવીનાઈન, સોડીઅમ, સલ્ફાક્રોમોસેટ વિગેરે આપવું. શક્તિને સાફ દૂધ અને જરૂર પડે સીમ્યુલન્ટ આપવાં. ગડગુમડ ઉપર શસ્ત્રક્રિયા કરવી. એન્ટીસ્ટ્રેપ્ટોકોક્સ સીરપની પીચકારી મારવી.

૨. મૂષક-દંશ જ્વર.

આ તાવ જેરી ઉંદર કરકવાથી આવે છે. જાપાનના વેદકચન્થમાં આ જ્વર વિષે લખેલું છે. ચીન, જાપાન, સીસોન અને હિન્દુસ્થાનમાં આ રોગ જોવામાં આવે છે. સીસોનમાં એવી માન્યતા છે કે નર ઉંદર કરડે છે ત્યારે રક્ત વિકાર થાય છે. અને માદા ઉંદર કરડે છે ત્યારે ઉંદરનું ઝેર ચઢે છે. અટકળથી એમ માનવામાં આવે છે કે જેરી ઉંદરના દંશથી આ રોગ થાય છે.

લક્ષણો:—ઉંદરનું ઝેર એકથી ત્રણ અઠવાડીયા સુધી ગુપ્તાવસ્થામાં રહે છે. જે જગોએ દંશ હોય છે તે જગોનો ધા રૂઝાઈ જાય છે. પછી થોડા વખતે તે ભાગ ઉપર સોજો આવે છે અને લાલ થાય છે. પુષ્કળ ટાઢ ચઢી તાવ આવે છે. અને આવી રીતે ધણુ ઉથલા તાવના આવે છે. કાળા અગર જાંબુડીઆ રંગના ચાકાં થાય છે. ચાકાં, ગાંઠો જેવા થાય છે. અને ધણું ખરું આ ગાંઠો ઉંદરના આકારની હોય છે. પેટમાં દુઃખાવો થઈ જાડો થાય છે શ્વાસ ચઢે છે. નબળાઈ આવે છે. કોઈ કોઈ વખતે હાથ પગ જુઠા પડે છે. લકવો થાય છે અને આ દર્દ અમુક મુદત સુધી મટી જઈ તેના ઉથલા આવે છે. શરીરે દાહ થાય છે.

ઉપાય:—ધાને સ્વચ્છ રાખવો, આ રોગની ખાસ દવા નથી, રોગનાં લક્ષણો પ્રમાણે સામાન્ય દવા કરવી, હાલમાં એમ માલુમ પડ્યું છે કે ૬૦૬ નંબરની દવાની પીચકારીથી આ રોગમાં ડાયદો થાય છે માટે તેનો ઉપયોગ કરવો.

ઉપસંહાર.

જૂદા જૂદા તાવ સમ્બન્ધી ઉપર આપણે કહી ગયા, તેમજ તેના ઉપાય અને અટકાવ સમ્બન્ધિ પણ થોડું ધણું કહેલું છે. સામાન્ય રીતે નાન એ એવું દર્દ છે કે જેથી શરીર ભાંગી જઈ માણસ પોતાના ધંધા રાજગારથી કાચર થઈ બેસી રહે છે. કેટલાક તાવ એવા સખ્ત પ્રકારના છે કે તેના ઉપાયો પ્રથમથીજ યોજવામાં ન આવે તો તે બચાંકર રૂપ પકડે છે. અને તેથી કરીને મોત પણ નિપજે છે. અમુક જાતના તાવ,

અમુક જન્તુથી પેદા થાય છે. અને અમુક જાતના તાવ ચેપી હોઈ, પોતાનો ચેપ ફેલાવી ફેર વર્તાવે છે. જ્યારે જ્યારે આવા તાવ રોગ આગાના રૂપમાં દેખાય ત્યારે તે દર્દ વધવા ન પામે તેમજ તેમાંથી મુક્ત રહેવા સાફ ઉપાયો લેવા એ વધારે સાફ છે. સામાન્ય રીતે તાવ આવતો હોય ત્યારે લાંઘણુ કરવી સારી છે. તાવમાં ભારે પદાર્થ ખાવા ન જોઈએ. શારીરિક અગર માનસિક વ્યથા ઓછી કરી આરામ લેવો એ આવશ્યકતા બરેકું છે. ચેપી રોગનો ફેલાવો અટકાવવા સાફ નીચેની સામાન્ય બાબતો ધ્યાન આપવા જેવી છે.

- ૧ આવા રોગવાળા માણસને ખીજા માણસથી દૂર રાખવો, અને તે ઓરડામાં દવા કરનાર અગર દર્દીની સારવાર કરનાર સિવાય કોઈને જવા દેવા નહિ.
- ૨ દર્દીને રાખવાની જગ્યામાં હવા છૂટથી આવ જ કરવી જોઈએ. અને ઓરડામાં અમુક ડીઝીની ગરમી રાખવાની સવડ કરવી.
- ૩ દર્દીના ઓરડામાં સરસામાન કે જેના ઉપર ચેપ વળગી રહી દર્દ ફેલાવવાનો સમ્ભવ હોય, તેવો સામાન રાખવો નહિ.
- ૪ મોરી, મુતરડી, જાનર અને આનુબાનુની ગંદકીની જગ્યાઓ સાફ રખાવવી અને દુર્ગંધનાશક તથા જન્તુનાશક દવાઓ નાંખી સાફ કરાવવી.
- ૫ પીવાનું પાણી, જે રચળોએથી લાવવામાં આવતું હોય તે જગ્યાએ ચેપી, ઝેરી કે ખીજા જન્તુઓ નથી તેની ખાત્રી કરવી અગર કરાવવી. અને પાણી ઉકાળીને પીવું, તેમજ જરૂર પડે તેમાં જન્તુ નાશક દવાઓ નાંખવી.
- ૬ ચેપી ધરમાં રહેતાં છોકરાંઓએ નિશાળોમાં અગર મેળાવડાઓમાં જવું નહિ.
- ૭ ફૂટી નિકળતા તાવવાળા માણસોને બીંગડા ઉપડી જતાં મુઠ્ઠા અલગ રાખવાં.
- ૮ દર્દીના શરીરમાંથી નિકળતાં મળ-મૂત્ર ઉપર જન્તુ નાશક દવા નાંખી તે જેમ અને તેમ જલદીથી દૂર કરવા.
- ૯ દર્દી સાબો થયા પછી તેનાં કપડાંલતાં અગર તેના સંસર્ગમાં જે ચીજો આવી હોય તે બધી સાફ કરવી, સુખ્યત્વે કરીને જન્તુ નાશક દવાઓથી.

૧૦ એથી રોગ ચાલતો હોય ત્યારે તે રોગ ન થાય તેને સાફ પ્રથમથીજ દવા લેવી. પ્લેગ ચાલતો હોય ત્યારે પ્લેગની રસી મૂકાવવી. મેલે-રીઆમાં ક્વીનાઇનનો ઉપયોગ કરવો.

૧૧ મિતાહારી થવું, બહુ શ્રમ ન કરવો અને ઉત્તમ કરવા નહિ.

તાવ કયા પ્રકારનો છે તે નિર્ણય થયો ન હોય અગર વૈદકીય મદદ આવે તે પહેલાં તાવ ઉતારવા સાફ અગર દર્દીને રાહત આપવા સાફ સામાન્ય ઉપાય કરવા. દર્દીને ખિંચાનામાં રાખવો અને આરામ આપવો. તાવ પુષ્કળ હોય તો તેના બદલે ઉપર બહુ કપડાં રાખવા નહિ. ટાઢ ચડતી હોય તો તે વખતે ગરમ કપડાં ઓઢાડવાં. વળી દર્દીને શરદી ન લાગે તેવી રીતે કપડાં તેના દીલ ઉપર રાખવાં. ખોરાક હલકો અને પ્રવાહી તેમજ પચી શકે તેવો આપવો, ઘણીખરી વખતે ખોરાકમાં દૂધ ઉત્તમ છે. દૂધ પચી શકે તેમ ન હોય તો દૂધની સાથે ચુનાનું પાણી અગર સોડા વોટર મેળવી આપવું. અથવા દૂધને પેપસીન કે લાઇકર પેનકીએડીશ નાંખી પહેલાથી તૈયાર કરીને આપવું. હંમેશાં દૂધ થોડું થોડું અને અમુક કલાકને આંતરે આપવું. તૃષા ઘણી હોય તો સોડા, લેમન, કે બરફ અગર ઉકાળેલું પાણી કે ધાણા, વરીઆળસવાળાં પાણી આપવાં.

તાવ ઉતારવાં સાફ કેટલીક વખતે એરીપાયન્ટીન, એન્ટી ફેબ્રીન વિગેરે દવાઓ અપાય છે. પરંતુ આ દવાઓથી કદાચ પરસેવો વળી તાવ ઉતરી જાય છે, પરંતુ તેથી તાવનો હુમલો અટકતો નથી. તેમજ નબળા પોચાને આવી દવાઓ આપવી એ જોખમકારક છે. સામાન્ય રીતે તાવ ઉતારવાં સાફ પોટાસ નાઇટ્રેટ, પોટાસ સાઇટ્રેસ વિગેરે સારાં છે. ક્વીનાઇનનો ઉપયોગ કરવો પણ સારો છે. તાવ પુષ્કળ હોય તો કોલ્ડબાય, વેટપેક સ્પન્જિંગ વિગેરે આપવું. માથા ઉપર બરફ મૂકવો. તાવમાં અશક્તિ હોય તો સ્પીરીટ એમોનીઆ અરિમિટીક, એમોનીઆ કાર્બ, ઇથર ડીઝીટલી સ્ટ્રોફેનથસ વિગેરે આપવું.

રા. બા. રજુછોડલાલ છોટાલાલ ઈનામી ભાષણ મન્નમાળાનો ઉપોદ્ધાત.

સાર્વજનિક આરોગ્યમાં સુધારે થાય અને કેરી પદાર્થોનું વ્યસન કમી થાય તેવા વિષયો ઉપર ચર્ચા કરેલા માણસો પાસે અમદાવાદમાં ભાષણો કરાવવાં અને તે ભાષણોમાંનાં જે છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવા યોગ્ય જણાય તે છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવા સારૂ રા. બ. રજુછોડલાલ છોટાલાલ સી. આઇ. ઇ. એમલે સ. ૧૮૯૦માં રૂ. ૨૦૦૦નાં અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીનાં ડીમે'ચરે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને સ્વાધીન કર્યા છે. એના વ્યાજમાંથી ઈનામ આપીને વખતોવખત જે ભાષણો સોસાયટી કરાવે છે તેમાંનાં પુસ્તક રૂં આજ સુધીમાં નીચે પ્રમાણે છપાવવામાં આવ્યાં છે:—

૧. આરોગ્યતાનાં મૂળતત્ત્વો ...	...	...	...	૦—૩—૦
૨. દારૂ ...	...	...	...	૦—૦—૬
૩. કેકનિપેધક ...	...	...	...	૦—૦—૬
૪. હિંદુસ્તાનનાં ગામડાની આરોગ્યતા ...	...	...	...	૦—૦—૩
૫. હિંદુસ્તાનમાં આરોગ્યતાનો સુધારો ...	...	...	...	૦—૩—૦
૬. તંબાકુ અને જાંગનાં માદક તત્ત્વો ...	...	...	...	૦—૦—૬
૭. દારૂ અને તેની તન, મન અને ધન ઉપર થતી અસર ...	...	...	...	૦—૧૨—૦
૮. સાર્વજનિક આરોગ્ય ...	...	...	...	૦—૧—૦
૯. મદ્યપાનનિષેધ ...	...	...	...	૦—૦—૬
૧૦. શહેરની આરોગ્યતા ...	...	...	...	૦—૦—૬
૧૧. મરઝી વિષે ભાષણ ...	...	...	...	૦—૧—૦
૧૨. માદક પદાર્થોના સંવનથી થતી હાની ...	...	...	...	૦—૧—૦
૧૩. સાર્વજનિક આરોગ્ય વિષે ભાષણ નં. ૨ ...	...	...	...	૦—૧—૦
૧૪. મેક્સિયા ...	...	...	...	૦—૧—૩
૧૫. કેલેસા ...	...	...	...	૦—૧—૦
૧૬. આરોગ્ય સાચવવાનાં ઉપાય ...	...	...	...	૦—૧—૩
૧૭. બાળ મરણ ...	...	...	...	૦—૧—૬
૧૮. સુવાચક અને બાળ સંભાળ ...	...	...	...	૦—૩—૦

